

صِفِّ مَیْرَہ

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبۃ النبویہ
کراچی - پاکستان

فارسی

صِفَاتُ

تأليف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰-۸۱۶ھ

طبعة جدیدة صحیحہ ماہرنة

صفتہ

بہشتیہ انعام نالہ

اسم الكتاب

تأليف

96

عدد الصفحات

: = /45 روبية

المعمر

: 1432ھ / 2011ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشرى

اسم الناشر

جمعية شوذھري محمد علي الحیرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسیز بنگلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

: +92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

: +92-21-34023113

الفاکس

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

: al-bushra@cyber.net.pk

البريد الإلكتروني

: مکتبۃ البشرى، کراتشي، پاکستان 2196170-321-92+

یطلب من

: مکتبۃ الحرین، اردو بازار، لاہور. 4399313-321-92+

: المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور. 7124656,7223210-42-92+

: بک لینڈ، سٹی ہلارہ کالج روڈ، راولپنڈی. 5557926,5773341-51-92+

: دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+

: مکتبۃ رشیدیة، سرکي روڈ، کوئٹہ. 7825484-333-92+

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف مؤثرہ اور فصل		مقدمہ
۱۹	حروف ناسبہ و جارمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تصریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باقتدار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	سینائے ثنائی مجرور
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثنائی حید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرور مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و ضمیر مصدر
۲۳	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۳	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۳	نہر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات حشیہ و جمع

صفحه	موضوع	صفحه	موضوع
۶۰	باب مفاعله		بنت اقسام
۶۰	خاصیات مفاعله	۲۷	مثال
۶۱	باب التعال	۳۰	اجوف
۶۱	خاصیات التعال	۳۳	ناقص
۶۳	باب استفعال	۳۰	لغیف
۶۳	خاصیات استفعال	۳۲	لغیف و مہموز
۶۶	باب تفعّل	۳۳	مہموز
۶۶	خاصیات تفعّل	۳۳	مضاعف
۶۷	باب تفاعل	۳۵	مصدر میسی و اسم ظرف
۶۷	خاصیات تفاعل	۳۵	اوزان اینسا
۶۸	فوائد متفرقة در تفعّل		فوائد متفرقة
۶۹	در باب التعال	۳۶	در حروف حلتی
۷۰	تصاریف افعال از باغی	۳۷	باب افعال
۷۲	خاتمه در فوائد متفرقة	۳۷	خاصیات افعال
۷۳	تخلّص در خاصیت افعال و افعیال	۵۲	تیمرو ضروری
۸۳	صرف میر منکوم	۵۹	باب تفعیل
		۵۹	خاصیات تفعیل

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بدان - أيدك الله تعالى في الدارين - کہ کلمات لغت عرب بر سے قسم ست : اسم و فعل و حرف۔ اسم چوں: رَجُلٌ وَعِلْمٌ۔ و فعل چوں: ضَرَبَ وَدَحْرَجَ۔ و حرف چوں: مِنِ وَاِلَى۔

زبان پکت مرد عکس لفظیہاں پکت مرد

بسم اللہ: افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسم اللہ حدیث اشعری: "کل امری بال لم یبدأ بسم اللہ فهو أحکم" واکتفاہ نمود بر میں بسم اللہ و تحمید نکت با آنکہ حدیث صحیح ست: "کل امری مال لم یبدأ عمداً اللہ فهو أحکم أقطع أو أضر" لزانکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے از میں ہر دو حرام می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسم اللہ مستعدی بود تاخیر حملہ او با عکس، و اصل آنت کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر حمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر ہدایت فی الکتابہ، و دیگرے را فی التلکظ حمل کردہ، بسم اللہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلمان خود گفت: علماء باللہ شین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تقاور و عدم قطع و پتر این رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اللہ ب رخصت ذکر آن نمی دہد.

و بدان کہ این توجیہ با شمار اکثر نسخ صحیح است، فلما بر بعض نسخ کہ بسم اللہ و حمد لہ وارد حاجت توجیہ نخواستہ بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آن مندرج ست۔ إما الخمل الأول علی الخفیفی، و الثانی علی الإضافی أو العری أو کلیہما علی العری، فافہم۔ (مولوی انور علی) أيدك الله: قوت و ہد ترا خدائے بر تر و درین دو دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سے قسم ست، و دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آن بر شارع این علم ضرور ست، و آن کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود و دریں فن از عوارض ذاتیہ آن مثل: افعال و تصعیف و مالہ و نسبت و غیرہ۔ اما تعریف آن پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ" آو، و غرض از این صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جهت اعراب و بنا، بلکہ از رولہ اصل و بنا، و واضح این علم معاذ بن مسلم الہراء (الہراء مفتوح الہاء و تشدید الراء نسبتہ) فی بیع الشیاب الہریدی] ست، و واضح علم محو ابو الاسود نخعی ست کہ یکے از بہار تابعین ست، و در "حیة الحیوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا می ذک العلم بذک الاسم را معنی اشعری؛ لکنہ علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گو یار تقدیم این تقسیم تین ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشراف و بالوضع بر مباحث ما بعد۔ (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے سے است از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت است از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت،
یعنی مصدر

و تعریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رَجَالٌ رُجُلٌ، و تعریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبًا إِخَ يَضْرِبُ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تعریف در حرف نباشد
یعنی اصطلاحی

زیرا کہ در حرف تعریف نیست.

یعنی لغوی

فصل

اسم راسخ بناست

تعریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تعریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تعریف جزو صرف است کہ آن جزو نحو است. (مولوی محمد عبدالعلی) حاصل شود: و بعضے از محققین تعریف صرف چنین کرده کہ علمی است کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آن تعریف کہ در اں اعراب و بنا آمد غل نباشد، و بعضے چنان گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و بنا ہا بحث کردہ شود، پس مؤید این معنی است کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تعریف و معانی و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا نگد و کلام است، و فرق در میان آنہا جزاں نیست کہ باعتبار حیثیات است و بس، قاضی.

مستوات: مثل لفظ ضَرَبَ کہ از اں ضَرَبَ يَضْرِبُ يَضْرِبُونَ وَضَرَبْتُ وَضَرَبْتُ وَغیرہ بنا کی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یحصى. و **تعریف در حرف:** دریں جا اعتراض است مشہور، و آن اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت است از گردانیدن مدعا بین دلیل، یا جزاں لازم می آید، و این فتح است، جو اجتناب آنکہ این اعتراض فقط از سوہ فہم بر ظاهر عبارت وارد می شود، ولما یتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار و کدورت است، از آنکہ در دعوی یعنی در قول: "تعریف در حرف نباشد"، مراد از تعریف تعریف اصطلاحی است کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تعریف در دلیل تعریف لغوی است، و تعریف اصطلاحی خاص است از تعریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تعریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آن بسوئے صیغائے مختلفہ تا حاصل شود از معنیہائے جداگانہ؛ پس از آنکہ در حرف تعریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر جا کہ عام در آن مقام متغی باشد خاص بطریق اولی متغی خواهد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہوا برو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. و فعل رادو بناست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان و شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی ہوو چوں: رَجُلٌ کہ برو وزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ برو وزن فَعَلٌ ست، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لسانا نباشد زائدہ ہوو چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ برو وزن فَاعِلٌ ست، و يَنْصُرُ و يَطْلُبُ کہ بو وزن يَفْعُلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یکٹ بار مکرر شود، و در خماسی اسم و بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: ہدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ و اربعہ است. تغیر حرکت نہ بسوے ثلاثہ و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و نیز اکہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ نُلَيْبٌ باین معنی کہ زید صاحب سرہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یعنی ماہیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود، نیز اکہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرورت، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گویم: تغایر موجود است، از انکہ منسوب مجموع حروف مع حروف تغیر، و اگر گوئی: کہ اسم اعدادی و ثلاثی قلیل اند اعتبار را نشاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متکلمن ست پس این ہر دو از مقسم خارج ست، نیز اکہ این ہر دو یعنی غالبی باشد. و خماسی: و سداسی نمی شود، نیز اکہ نزد حقوق حروف زائدہ کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود.

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمده. و فعل را: فعل خماسی نمی شود، نیز اکہ نزد حقوق زائدہ و اتصال حناہر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے این اقسام از انکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. برو وزن فاعل: بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکنات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی) لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد و راوہ صیغہ است: فَلَسَ فَرَسٌ كَيْفَ عَضُدٌ جَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ قَفْلٌ صُرْدٌ عُنُقٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ
 وے بسیار ست: و اسم رباعی مجرد و رابع صیغہ است: جَعْفَرٌ ذَرَاهِمٌ زُبْرُجٌ بَرُونٌ قِمَطَرٌ
 و مزید فیہ وے کمتر ست، و اسم خماسی مجرد و رابع صیغہ است: سَفَرٌ حَلٌّ قَدْ عَمِلَ جَحْمَرٌ شٌ
 فَرَطَعْتُ وَمَزِيدٌ فِيهِ وے بغایت اندک ست، و اوزان او پنج ست: عَصْرٌ فَوْطٌ قَبْعَتْرِي قِرَطْبُونٌ
 حَزْرٌ عَيْلٌ حَنْدَرِيْسٌ
 شرب بہ

بسیار ست: کہ ضبط تواس کرد مگر قاعدہ کلیہ و ضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یا قفل از "قار" باشد
 چون: مصر، یا بعد "قار" چون: صاب و "یاہ" بعد "مین" چون: رحیل، یا بعد "لام" چون: ضری، یا زائد دو حرف
 ست، پس یا قار کلمہ در میان آنها باشد چون: مساحد، و یا "مین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
 قصیری بر وزن فعلی، و یا قار و مین چون: ابعزاز، و یا مین و لام چون: حیلہ بر وزن مفعلة، یا قار و مین و لام ہر سہ چون:
 مدلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قفل قار چون: مطلق یا در میان قار و مین چون: صوارب یا در میان مین و لام چون:
 بطیح بر وزن مفعول، یا بعد لام چون: سلام، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا بافتراق باشد چون: مصابح یا با اجتماع بیش از قار
 چون: مستصر یا در میان مین و لام چون: سلام، یا بعد لام چون: عنواں بر وزن فعلواں، و یا دو حرف بچستہ باشد و واحد
 بچستہ دیگر چون: سلاطین یا زائد چہا حرف باشد نحو: احمراز۔ (مولوی انور علی)

مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نیو، پس اگر زائد واحد ست یا قفل قار باشد چون: مدرح
 کسفعلل یا بعد از قار چون: کسفر کسفعلل، یا بعد از مین چون: فرضل کسفعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کسفعلول، یا
 بعد لام چاہیہ چون: دحرحة کسفعلة، و اگر دو است یا جداگاندہ است نیجو: محسوق کسفعلول، و یا مجتمع است چون: عسکوت
 کسفعلول، و اگر زائد سہ است مثلش نیجو عورتان بر وزن فعولان۔ (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی زیرا کہ زیادتی در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا بیش از لام ثلاث ست، و آن چہا
 اوزان دارو چون: عصر فوط قرطوس خز عیل حدریس یا بعد لام ثلاث، و آن یک وزن دارد چون: فحتری۔
 قرطوس: پنجمین یافتہ می شود در شرح رضی و شرح چار بروی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما
 بقدر کم طار بر راء آروہ، و العلم الحق عند اللہ سبحانه۔ (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد در اسے صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید۔
و فعل رباعی مجرد در ایک بناست چوں: دَخَرَجَ بِرِوزِنِ فَعْلَلَّ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
مذکور شود۔

فصل

ہر اسے و فعلیہ کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَحُلٌ وَنَصْرٌ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہوز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمْرٌ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدٌّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آن "واو" ست و "یاہ" والٹے کہ منقلب باشد از واو و یاہ آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدٌ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آن از حروف علت و تضعیف و غیرہ۔ **مضاعف:** ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرری
شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند۔ **معتل خوانند:** اگر کوئی کہ بریں قید لازم می آید کہ الف ذائتہ کہ بدل از چیزے نیست
و پنچیس الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در بنفائلے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاہ باشد، زیر کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرکت ہر سہ حرف اں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ والا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ جانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بودن زیر کہ اگر الف باشد اقتباس واقع شود بماضی مضاعف، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور ست کہ مبدل از واو و یاہ باشد، والا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا اقتباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فائدع الاعراض۔
(مولوی انور علی) **معتل الفاء:** از آنکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دار و یا، از آنکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست۔

واگر بجائے لام بود آترا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِي وَرَمَى، واگر در معتل دو حرف علت باشد آترا لقیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آترا لقیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةَ وَوَقَى، واگر در مقابلہ عین و لام باشد آترا لقیف مقرون خوانند چوں: طَيُّ وَطَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لقیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از اینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و شمارش آنها

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آئندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ يَنْصُرُ، وَيَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا وَيَرْمُونَ وَيَرْمِيْنَ. حرف علت: معتل بر حرف کہ آترا معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ واو و یائی در اسم و وثبت و ثبت و فعل. لقیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را یکیدہ اند. لقیف مقرون: لقیف مقرون را لقیف گفتن مجازتست کما لا یجلی. سہ است: ہذا کہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل با اختلاف حرکات عین کہ سر و فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بیفتح عین بیچہ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد رواند افتند؛ لشبہ عرواح الکسر الی الصم، و اما فَعِلَ يَفْعُلُ وَذَمْتُ نَفَعْتُ از تراطل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقہ کردند، اما مکسور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ ہوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت نقل ماضی و مخفت مضارع و الدرایۃ تقتضی ما لعکس، و اما نَسَبْتُ نَلَبْتُ وَذَمْتُ نَدَمْتُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تراطل عینین است کہ عبارت از حرفتین ماضی یکت باب و الحاق آن بمضارع باب دیگرست، وَحَدَّثْتُ نَكَدْتُ بضم کاف ثانست افتح و کثیر الاستعمال کَبَدْتُ نَكَدْتُ بکسر کاف ماضی از عینم نَعَلْتُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعَلٌ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ کیے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَّلَ يَفْعِلُ وَفَعَّلَ يَفْعِلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعِلُ وَفَعَّلَ يَفْعِلُ وَفَعَّلَ يَفْعِلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست۔

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ را وہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالٌ: اَفْعَلُ يَفْعِلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٌ: فَعَّلَ يَفْعِلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَفَ يَصْرِفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل ی باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: از آنکہ چوں اصل خود تجاوز نموده بر او توافقی رفتند، پس گو یافرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از ان تجاوز نمود حکم فرع گرفت۔

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنہا برائے الحاق نداشت، و لا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشند، و ہفت باب ملحق بہ حرج، و ہفت باب ملحق بہ تخرج، و وہ باب ملحق باجر مجہور، و چہار باب برائے مصحف **ھ** چنانچہ ذکرش ی آید۔ مشہور ست: قید مشہور بتا بر آنست کہ نزدیک یعنی ثلاثی مزید را دو از وہ باب است۔ زیادتی باب افعال و افعال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کرده اند، و نزد بعضی دیگر چہار وہ باب زیادۃ افعال و افعال، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصحف **ھ** ملحق رہا ہی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصحف **ھ** ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کرده، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوے آنکہ بعضی ایں ابواب را ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ در ملحق رہا ہی ست، چنانچہ عدم ذکر آنہا در تہذیب، و ذکر کردن آنہا در آخر کتاب بعد ذکر رہا ہی شاید عدل ست۔ بریں دعوی

فَعُلٌ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضی عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است۔ اختلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی مال زیادہ، و تزد یعنی عین ثانی از آنکہ تکرار باو حاصل شد، و پنچین در نقل، و در ہر جائے کہ در آن مقام کیے زائد باشد، و مدغم سوائے دو باب اخیر کہ او غام در انہا لازم نیست۔ (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارَبُ مُضَارَبَةً، دور ماضی ہر یکے ازیں سے باب یکت حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَالَ: اِفْتَعَلَ يُفْتَعَلُ اِفْتَعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا، باب اِنْفَعَالَ: اِنْفَعَلَ يُنْفَعَلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنصِرَافًا، باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يُتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا،

باب تَفَاعُلَ: تَفَاعَلَ يُتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا، باب اِفْعِلَالَ: اِفْعَلَّ يُفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمِرًا، دور ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَّ يُفْعَالُّ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارَ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا، باب اِسْتِفْعَالَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعَلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَحْرَجَ يَسْتَحْرِجُ اِسْتِحْرَاجًا، دور ماضی ہر یکے ازیں دو باب سے حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرور ایک بناست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يُفْعَلُّ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ تَفَاعُلَ: لیکن سَنَائِلُ بفتح اول و جانی و رابع بر وزن فَعَاعَلٌ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لُغْمِین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعَلٌ، تَضَارَبَ: باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ اِفْعَلَّ و اِفْعَلَّ: و اِفْعَلَّ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ و وصل بزیادت فالے مد فم چوں: اِذْمَجَّ اِذْمَاجًا یعنی و اِظْل شد در شجی، و اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ و وصل بزیادت الف بعد لام چوں: اِسْتَأْوَى اِسْتِوَاءً و اِسْتَأْوَى اِسْتِوَاءً و اِسْتَأْوَى اِسْتِوَاءً کہ اول از باب افعال ست و دوم از باب افعال، کہ اصل اِذْمَجَّ اِذْمَاجًا بود بر قاعدہ "ادکر" تاکہ افعال را از جنس فار کلمہ بدل نموده اولام کردند اِذْمَجَّ شد۔ (مولوی عبد الحلیم) اِسْتَحْرَجًا: بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ بناست: یعنی اگرچہ با احتمال غلطی از ضرب چہار حالت فار، در چہار حالت معنی، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فار، برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون معنی برائے کراہت اربع حرکات و سکون چاہت مستزوم الکفائے ساسمین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی جنی علی التثنی، و اختیار فحقات برائے غفلت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَالًا چوں: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدَحْرَجَاتًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَحْرَجُ يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرَجَاتًا، و در ماضی این باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَالًا: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَالًا چوں: اِحْرَنْجَمُ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَامًا. باب اِفْعَالًا: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَالًا چوں: اِقْشَعَرُ يَقْشَعِرُ اِقْشَعِرَاتًا. و در ماضی
 ہر یک از این دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بردو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنت کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یاتاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَ الْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نہی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِفْشَعِرَاتًا: برتراشیدن ای موسے بر تن خاستن. اشتقاق: از این قید احتراز است از مثل لفظ: جَبْدٌ وَ عُنُقٌ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ بردو از طریق اشتقاق جاری ست.

معنی فارسی: اگر این قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع ازو گرفتہ می شود، پس ازینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے ازو و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ این کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جمله مشتقات سد اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر سببی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر سببی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنها علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ درین کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ این دو ازوہ از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست از آنکہ بلا واسطہ باشد بچو اشتقاق
 ماضی از آن، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلٌ يَفْعَلُ از صحیح النَصْرُ یاری کردن ماضی وے را چہارہ مثال بود شش غائب را بود، سہ اِزاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصْرُؤًا، و سہ اِزاں مؤنث را چوں: نَصَرْتَ نَصْرًا نَصْرَانًا و شش مخاطب را بود، سہ اِزاں مر مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصْرًا نَصْرْتُمًا و سہ اِزاں مؤنث را چوں: نَصَرْتَ نَصْرًا نَصْرَتُنَّ و دو اِزاں حکایت نفس تکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصْرًا، و مستقبل را نیز چہارہ مثال بود، چنانکہ در ماضی دانستہ شد چوں:

نَصْرٌ	نَصْرَانٍ	نَصْرُونَ	تَنَصَّرُوا	نَصْرًا	نَصْرَانًا	نَصْرًا
نَصْرًا	نَصْرًا	نَصْرًا	نَصْرًا	نَصْرًا	نَصْرًا	نَصْرًا

و دیگر ابواب پنجگانه ہم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُؤًا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِيمُؤًا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُؤًا تا آخر، حَسِبَ حَسِيبًا حَسِيبُؤًا تا آخر، شَرَفَ شَرَفًا شَرَفُؤًا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف ضمیر

نَصْرٌ نَصْرٌ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنَصْرٌ نَصْرًا فَذَلِكَ نَصْرُؤٌ مَا نَصَرَ مَا نَصَرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يَنْصُرْ
لَا يَنْصُرُ لَا يَنْصُرُ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ
لَا يَنْصُرُ لَا يَنْصُرُ لَا يَنْصُرُ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ
مُنْصَرَةٌ وَمُنْصَرَةٌ وَالْمُنْصَرُ وَالْمُنْصَرُ وَالْمُنْصَرُ وَالْمُنْصَرُ وَالْمُنْصَرُ وَالْمُنْصَرُ
نَصْرِيٌّ وَنَصْرِيٌّ وَالْمُنْصَرُونَ وَالْمُنْصَرُونَ وَنَصْرَتَاتٌ وَنَصْرَتَاتٌ

حکایت نفس تکلم: در از یاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکہ بواسطہ این دو میثہ تکلم نسلہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خرمیدہ ہذا چیز سے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیاوتے یکت حرف از حروف "اتین" در اول وسے، دایں حروف رازولند اربعہ خوانند، دایں حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفنی بود، أَفْعَلٌ يُفْعِلُ، وَفَعَلٌ يَفْعَلُ، وَفَاعَلٌ يَفَاعِلُ، وَفَعَّلٌ يَفْعِلُ، وَفَعَّلَلٌ يَفْعِلُ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ يَارِي كَسَمٌ وى كَسَمٌ، و ہر گاہ در وسے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چون: لَيَضْرِبُ لَيْئِنِ مِي زَنْدِ آن يَكْتِ مَرْدٌ ﴿١٣﴾ لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چون:

(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع ست بالذات و بالواسطہ، پس تا قاض لازم نمی آید دریں قول، در قول مضموم **ہے** کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع اِنج از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، و در تجا بالذات مراد ست، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. **اتین:** صیغہ جمع مؤنث غائبہ است از ماضی معروف از ایتان بمعنی آمدن. **در اول:** اگر کسی گوید: چرا مضارع را بزیاوت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس کردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم ست بر مضارع، و پنجمین حجرہ در تزیید مقدم ست، پس اول پہ اول، و ثانی پہ ثانی و اندہ. **زولند اربعہ:** زیرا کہ بر اصل بتازانہ سے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها

مفتوح باشد: توضیح این مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ایواب، ثلاثیا کسان او غیرہ، مگر در ایوابیکہ ماضیش چہا حرفنی ست کہ در اینجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ایواب غیر ثلاثی مجرد مگر ایوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابداء بسکون چنانکہ: **در اَطْفَلٌ وَ اَنْفَلٌ** کہ ماخوذ اند از **نَطْفَرٌ وَ نَفْلٌ** بتائے زائد چنانکہ: **در تَقَاعِلٌ وَ تَقَعِلٌ** بودہ باشد مفتوح آید، **و حافظ ہذہ الضابطۃ لعلہا تتعلک.** **مضموم باشد:** اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہا باب چہا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اِثْقَلُ ست دایں چہا باب اقل، پس اِثْقَلُ پہ اقل و اندہ برائے تعادل. (شرح زنجانی) **و فعل مستقبل:** یعنی مشترک ست در ہر دو زمانہ علی ما ہو الصحیح. **کَسَمٌ و می کَسَم:** ہا آنکہ "کَسَم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی می کَسَم برائے حال، و در بعضے نسخہ "می کَسَم" و خواہم کرد" یافت می شود ہدون "کَسَم" دایں ظاہر است. **و ہر گاہ:** پنجمین "ما" برائے لئی چون **مَا يَضْرِبُ**. **ہی:** ہر سیکہ در غم سے اندازد و مراد

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب است کہ یاری خواهد کرد.

فصل

بدانکہ الف در نَصْرًا علامت تشبیہ مذکر و ضمیر فاعل است، و او در نَصْرًا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل است، و تاء ساکن در نَصْرَتِ علامت تانیث فاعل است، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصْرَتَا علامت تشبیہ مؤنث و ضمیر فاعل است، و تاء علامت تانیث است، و نون در نَصْرَتِ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل است، و تاء مفتوح در نَصْرَتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل است، و تاء مکسورہ در نَصْرَتِ ضمیر واحد مخاطب مؤنث، و فاعل فعل است، ثُمَّ در نَصْرَتُمْ گاہ ضمیر تشبیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشبیہ مخاطب مؤنث و فاعل فعل است، و تَمَّ در نَصْرَتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل است،

سَيَنْصُرُ. و پنجمین بدخول نواصب و بعض جوارم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصْرًا: تخصیص الف برائے علامت تشبیہ بنا بر آنت تا دلالت کند بر ہما، و پنجمین و او برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہو" کہ حالا "ہم" مختلف آن شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و ہم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہو" پس چرا الف و او را خاصاً برائے این دلالت اختیار کردند؟ گوئیم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین است.

و تاء ساکن در نَصْرَتِ وجہ اختیار تا، برائے علامت مؤنث شاید کہ این است کہ مخرج تا وسط الهم است و آن در مرتبہ ثانی است از خارج، و پنجمین مؤنث نیز ثانی است در تخلیق ازانکہ حوا از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام تالیفا پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الهم است. گوئیم: کہ در تاء ترجمہ دیگر یافتہ سے شو آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی است بچو: وَتَكَلَّانِ وَتُكَلَّلَانِ وَتَنْسَرْنَ وَتَنْسَرْنَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصْرَتِ اِنْرَاةً باوجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: ازانکہ دلالت می کند بر "ہُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب است. نَصْرَتِ: بجهت دلالت او بر آنت مذکر.

نَصْرَتِ: بسبب دلالت او بر آنت مؤنث. ثُمَّ در نَصْرَتُمْ: ازانکہ دلالت می کند بر آنتما کہ در تحت آل مضمر است.

و تَمَّ در نَصْرَتُمْ: زیرا کہ دلالت می کند بر آنتما.

وَقَنَّ در نَصْرَتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل است، و تائے مضموم در نَصْرَتُ ضمیر واحد متکلم است خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل است، و "نا" در نَصْرَتَنَا ضمیر متکلم با غیر است خواه مثبتیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل است، و فاعل نَصَرَ و نَصْرَتُ شاید کہ ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصْرَتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصْرَتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت است، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال است، و الف علامت مثبتیہ مذکر و ضمیر فاعل است، و نون در وے عوض رفع است کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت است، و حرف استقبال دواد ضمیر جمع مذکر است و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع است کہ در یَنْصُرُ بود، و این ضمہ کہ ہست برائے مناسبت وادست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال است، و الف علامت مثبتیہ مؤنث و ضمیر فاعل است، و نون عوض رفع است کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کند بر الفتن. و تائے مضموم در نَصْرَتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او آنا مستتر است و ممکن نبود کہ از ان حرفی گیرند برائے زیادت الزوم الاتنباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودها فی أحوالها.
 و "نا" در نَصْرَتَا: نون "نا" مأخوذ از نحن است کہ در تحت آن مضمر است و الف را زیادہ کردند تا الاتنباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَلْقَيْنَا فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ﴾ (قصہ ۱).
 و یاد در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط است در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آن حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فاقبم. عوض رفع است: از حرکت از نون زیدان زیدون کہ عوض تونین است و علامت رفع الف و او است.
 و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و مثبتیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یاد اول این دو صیغہ نیز سے آوردند اتنباس می شد بملفوظ مثبتیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا الاتنباس نیز موجود است بصیغائے مخاطبہ گویم کہ اتنباس در غائب افش است از الاتنباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع الاتنباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در تَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْثِ غَائِبِ و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و وِوے اَنْتَ مستتر ست دائماً کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانَ علامت خطاب، و الف در وِوے علامت تثنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُوْنَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وِوے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت وادست چنانکہ گفتہ شد در تَنْصُرُوْنَ و تاء در تَنْصُرِیْنَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطبہ مَوْثِ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تثنیہ مَوْثِ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تثنیہ مَوْثِ و ضمیر فاعل و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْثِ و فاعل فعل ست، و ہمزہ و اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اَنْا در وِوے مستتر است، دائماً کہ فاعل فعل ست، و نون در تَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از واو بدل می شود چنانکہ در: نکلان و وکلان، و اوزنشتائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتهی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرف مقرر کردہ شود کہ از منشتائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سے و او در مثل و ووجل لازم آید، لہذا او را تاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اخبار اَنْتَ دلالت می کند. و ہمزہ در اَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مہدا مخارج پیدای شود، و متکلم نیز کسی است کہ ابتدائے کلام یاد تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد ازاں حرکتش را و او ہمزہ بدل کردند، تا تقدیر ابتدا، لیکن لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار آنا در وِوے الف علامت آن کردہ باشد چنانکہ بعضی بآن رفتہ.

نون در تَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بود، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفی از حروف مد و لین باقی نماند مضطر شدہ بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکن ہذا عذہ فی الحیشوم کما انھا ممدۃ فی الحلق، و بعضیے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحی" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ مشنیه خواہ جمع، وَنَحْنُ در وے مستترست وائما و فاعل فعل است۔ اما فاعل
يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چون: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هَيْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چون: زَيْدٌ
يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهَيْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ۔

فصل

بدانکہ چون در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد،
چنانچہ اَنْ اَطْلُبُ و لَنْ اَطْلُبُ اِذَنْ اَطْلُبُ و كَيْ اَطْلُبُ، و نونہا نیکہ عوض رفع است ساقط شوند
بجسبے چون: لَنْ يَطْلُبُوا لَنْ يَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبِي و نون در يَطْلُبْنَ و تَطْلُبْنَ بر
حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل است۔

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در بیخ لفظ بیفتد، در يَطْلُبُ واحد مذکر
غائب، و تَطْلُبُ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبُ و تَطْلُبُ حکایت نفس متکلم،
و نونہا نیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجز سے۔

خواہ مشنیه: و گاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چون: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (دوسر: ۳۰)۔
یعنی اَنْ اَبُح: شعر:

اَنْ و لَنْ پس کنی اِذَنْ این چہا حرف معتبر نصب مستقبل کند این جملہ دائم اختصار

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لَمْ لَمَّا دلام امر ولای نمی نیز بیخ حرف این جازم فعل اندر یک ہے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند بچونکہ لیکن لَمَّا مستغرق است یعنی از وقت انقضاء
وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است بخلاف لَمَّا کہ محتمل استغراق و عدم آن برداشت پس گفته شود: و لَمَّا يَنْصُرُ زَيْدًا
أَنْسِي لِكَيْفَةِ حَرْبِ الْبَيْزِ، و نیز "لَمَّا" برائے لَمَّا کہ امید وقوع آن باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا تَرَكَبَ الْاَبْيَرُ لَيْسَ تَتَوَقَّعُ
رِسْوَانَهُ. (مولوی عبدالعلی)

و حروفِ جازمہ بیچ اند: لَمْ وَلَمَّا ولام امر ولایٰ نئی و ان شرطیہ، چنانچہ لَمْ یَضْرِبْ لَمْ یَضْرِبْ بَا
لَمْ یَضْرِبُوا اِلخ، لَمَّا یَضْرِبْ لَمَّا یَضْرِبْ بَا لَمَّا یَضْرِبُوا اِلخ، لِیَضْرِبْ لِیَضْرِبْ بَا لِیَضْرِبُوا اِلخ،
لَا یَضْرِبْ لَا یَضْرِبْ بَا لَا یَضْرِبُوا اِلخ، اِنْ یَضْرِبْ اِنْ یَضْرِبْ بَا اِنْ یَضْرِبُوا اِلخ، ولام امر در شش
صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ
لِیَضْرِبْ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبْ لِتَضْرِبْ بَا لِتَضْرِبُوا
لِتَضْرِبْ بَا لِتَضْرِبْ بَا لِتَضْرِبُوا.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنت کہ حرف مستقبل کہ تاء
ست از اول وے اندازند اگر ما بعد حرف مضارع متحرک باشد احتیاج ہمزه نباشد امر بہماں بنا
کنند، و حرکت آخر و نون عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقتے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر
حاضر بریں وجہ باشد، صَرَفَ صَرَفًا صَرَفُوا صَرَفِي صَرَفًا صَرَفْنِ، و بریں قیاس بود در باب
مفاعلة چوں: ضَارِبٌ ضَارِبًا ضَارِبُوا اِلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارَبٌ تَضَارَبًا تَضَارَبُوا
تا آخر، و در باب فَعَلَلَةٌ: دَخِرَجٌ دَخِرَجًا دَخِرَجُوا تا آخر، و اگر ما بعد حرف مستقبل ساکن باشد
احتیاج افتد ہمزه وصل: زیر کہ ابتداء بساکن

ان شرطیہ: زائد قید اجزا است از ان "اِنْ" کہ مطلق باشد از "اِنْ" مشدود کہ عمل در فعل کند نحو: ﴿وَ اِنْ تَعْلَمَنَّ لَيْسَ
الْكَافِرِينَ﴾ (النساء ۱۸۶)، و همچنین از "اِنْ" نافیہ نحو: اِنْ اَضْرَبْتَ اِلَّا زَيْدًا.

صرف: از تَضَرَّفَ بنا کردند و آخر را وقت مومودہ صرفًا شد. صَرَفُوا: صَرَفُوا از تَضَرَّفُوا بنا کردند تائے علامت استقبال را
اگندند آخر را وقت کردند علامت و جی سقوط نون اعرابی شد صَرَفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آل ساکن ضمہ باشد ہمزہ را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقفہ بیگنند چون:

انصُرْ	انصُرَا	انصُرُوا	انصُرِي	انصُرَا	انصُرْنَ
--------	---------	----------	---------	---------	----------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسرہ ہمزہ را مکور گردانند و آخر را موقوف چون:

اعْلَمْ	اعْلَمَا	اعْلَمُوا	اعْلَمِي	اعْلَمَا	اعْلَمْنَ
واضْرِبْ	واضْرِبَا	واضْرِبُوا	واضْرِبِي	واضْرِبَا	واضْرِبْنَ

و چون ہمزہ وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چون فَاطَلَبْتُ نَمَّ اطْلُبْتُ.

فصل

مجموع افعال برد و نوع ست: لازم و متعدی، لازم آنست کہ از فاعل تجاوز کنند و بمفعول بہ فرسد چون: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفتہ شود: چه وجه دارد در زیادت ہمزہ برائے ابتداء؟ جواب: ہمزہ اقوی ست؛ لکنونہ من اعلیٰ المحارج، اگر پرسند؛ چرا ہمزہ را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: ہمزہ مشابہت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس سے آمدہ ہماضی و بکسرہ ہم بلنت یعنی واضر در بعض مواضع خروج از ضمہ بکسرہ، و بعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چه اگر کسرہ و ہمہ لازم آید خروج کسرہ ہسوی ضمہ در نحو: انصُرْ از آنکہ حرف ساکن واسطہ ضعیفی می باشد پس گویا کاعدم است، و یعنی گفتہ اند: کہ ضمہ و کسرہ بنا بر اِجْتِماع بین ست، و چون اِجْتِماع در فتح از جهت التباس بمشکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسرہ دواند از آنکہ اصل ست در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: از آنکہ اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسرہ می شود. بمفعول بہ فرسد: قید مفعول بہ برائے آنست کہ لازم و متعدی در اختصائے مفاعیل اربعہ باقیہ برارند، و عابہ الفرق ہمیں ست.

ومتعدی آنت کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: اَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَأَنْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی شلاقی مجرد قائے فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نَصِيرًا نُصِرُوا تا آخر، وَضُرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، وَغَلِمَ غُلْمًا غَلِمُوا تا آخر، وَنُبِعَ نُبُعًا نُبِعُوا تا آخر، وَحُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، وَشُرِفَ شُرْفًا شُرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنت: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سے ازان در کتاب مذکور ست اما چہاں باقیے ازان الف مفاعلت است چوں: حَلَسَ رَيْدٌ وَحَالَسَتْ رَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلٌ نَفْعُلٌ برائے غلبہ چوں: كَارَمِينَ فَكَرَمْتُهُ أَي عَلَيْنَهُ فِي الْكِرَامِ. سوم: بنائے فعل از استعمال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَحْرَجْتُ الْمَاءَ أَي طَلَقْتُ حُرُوحَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ رَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تفعیل چوں: لَا أَتَوَكَّلُ عَلَيْكَ أَي لَا أَتَوَكَّلُ عَلَيْكَ.

قائے فعل را: وجہ این تغییر در مجہول بظہر آنت کہ ہر گاہ تغییر در معنی واقع شد، و اصل آنت کہ لفظ را نیز متغیر نماید وقت تغییر معنی، لہذا از فَعَلٌ نَفْعُلٌ آوردند نہ بسوئے سایر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد زیرا کہ این ہمہ در اوزان اسم یافت می شود بخلاف فَعُلٌ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنت کہ در صورت تغییر بوزنے ملاہس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافت شود و اگر فَعُلٌ بالکسر کردنے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اشکل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و قائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست ششے یکے ازان تقطیع قائل ست نحو: ضَرِبَ النَّصْرُ إِذَا حَضَرَتْهُ الْكَبِيرَةُ. دوم تغییر آں نحو: طَلِبَ الْأَمِيرُ إِذَا طَلَعَتْهُ الْحَقِيرَةُ، و امثال این کہ ذکرش بطول می انجامد.

و غلم. بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در بنیاد تسمیہ لمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قائدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سه حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنند و ما قبل آخر را مکسور چوں: نُعْبِدُ وَنُذَخِرُج و یا همزه وصل پس ضمہ دہند همزه و حرف ثالث را چوں: نُفَعِّلُ وَاسْتَنْبِعِلْ، و اگر تاء یکے انبساط در اولش باشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں: نُحَرِّمُ وَنُذَخِرُج ابع.

ودر باب افعال ہمزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چون: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر،
 و همچنین در باب مفاعله لیکن چون فاء مضموم شود الف منقلب گردد یو او چون: ضُورِبَ ضُورِبًا
 ضُورِبُوا تا آخر، ودر باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چون: تُعْهَدُ تُعْهَدًا
 تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد یو او چون: تُعْوِذُ تُعْوِذًا تُعْوِذُوا تا آخر، ودر
 باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چون: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، ودر
 باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چون: اَنْصُرَفَ اَنْصُرَفًا اَنْصُرَفُوا تا آخر، ودر
 باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چون: اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر، ودر
 باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چون: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا
 آخر، ودر باب افعیلال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد یو او و لام اول مکسور چون:
 اُحْمُورَ اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، ودر باب فاعلته فاء مضموم شود و لام اول مکسور چون: دُخِرَجَ
 دُخِرَجًا دُخِرَجُوا تا آخر، ودر باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چون: تَدُخِرَجَ
 تَدُخِرَجًا تَدُخِرَجُوا تا آخر، ودر باب افعنلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چون:
 اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، ودر باب افعلال همزه و عین مضموم شوند و لام اول
 مکسور چون: اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرًا اُقْشِعِرُوا تا آخر.

فصل

چون فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد.....

همزه: زیرا که ضم فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضم همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم
 کردند. و تاء مضموم: زیرا که در صورت ضم تاء فقط لازم آمدن تغییر عارض با وجود اسلی، و آن در معرض زوال است.

وَعَيْنٌ رَّا بَفْتَحٍ كُنْتُمْ اِذَا مَفْتُوْحٌ شَبَدِمْ ؤُ: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصْرَفُ وَيُنْصَرَفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُنْضَارَبُ وَيُحْمَرُ وَيُنْصَرِّجُ وَيُحْمَارُ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمہ چوں: يُدْحَرَجُ وَيُنْدَحَرَجُ وَيُحْرَنَحِمُ وَيُقَشَعَرُ.

فصل

بدانکہ امر حاضر مجہول بطریق امر غائب مجہول باشد چوں: لِنُضْرَبِ لِنُضْرَبَانِ لِنُضْرَبُوا تا آخر، وریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، و مزید فیہ وے، و رباعی مجرد، و مزید فیہ وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیلہ در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَانًا اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَانًا اَطْلُبَانًا اَطْلُبَانًا ودر مجہول گوئی: لِنُطْلَبَنَّ لِنُطْلَبَانًا لِنُطْلَبَنَّ لِنُطْلَبَانًا لِنُطْلَبَانًا، ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانًا لِيُضْرَبَنَّ تا آخر، ودر مجہول لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانًا لِيُضْرَبَنَّ تا آخر، وریں قیاس در معروف و مجہول نمی نیز در آید چوں: لَا تُضْرَبَنَّ لَا تُضْرَبَانًا لَا تُضْرَبَنَّ اِلٰی آخرہ.

چوں نضرب: باید دانست کہ در حقیقت این لام مکور مضارع را بمعنی امر گرداند، و در آخر آن عمل "لم" کند، و در صیغائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکہ آن حضرت ﷺ فرمود: لِيُزَوِّدَنَّ وَتُوْزِنُ سَوِيًّا یعنی باید کہ حکمہ گریبان آنرا بہ بندی اگرچہ باخاری باشد و از ہمیں قبیل است کہ کاسی لام مفتوح ہم باین معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولم: لِيُزَعَّ یعنی باید کہ پرہیزگاری کند، و بعض گفتہ: کہ فتح لام امر لغت نبی سلیم ست، اما ہر گاہ مامورین جماعت میان حاضر و غائب مشترک و مخلوط باشند اولی تغلیب حاضر است پس گفتہ شود: افعلوا برائے حاضرین و غائبین معاً، و گاہ برائے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر ہائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لِنَأْخُذُوا نَصَاةًكُمْ، یعنی باید کہ شاگردید مقامات جنگ خود را، (مولانا محمد عبدالمعلی آسہی)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی الہت آید و از آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، و ہنچنین در چیزے حاصل در زمان حال کہ چندان قائدہ ندارد مختص شد و دخول آن بر صیغہ استقبل.

اماد اور در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر او، و یا در مخاطبہ مؤنث بیفتند؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یا، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و هر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در متثنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چون: أَطْلُبُ أَطْلُبُ أَطْلُبُ لَا تَطْلُبُ لَا تَطْلُبُ لَا تَطْلُبُ.

فصل

اسم فاعل از مثلثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چون: طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَالِبَةٌ طَالِبَاتٌ طَالِبَةٌ، طَالِبَةٌ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاه باشد کہ بر وزن فَعِيلٌ آید چون: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَفَةٌ فَهَوُ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چون: حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهَوُ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعْلٌ وَفَعُولٌ وَفُعَالٌ ہم آید چون: حَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشَجَاعٌ و بر وزن

اماد اور در جمع مذکر بیفتند؛ اماد در اوزان و او و یا شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جهت اتکافے ساکنین صورۃ در اول مدہ و نون تاکید بیفتند، و اگر نہ او را حرکت ضمہ دهند چون: اِحْسُونٌ، و یا در حرکت کسرہ چون اِحْسِينٌ، و همچنین نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما فاعل این نون جنی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لہذا اعلاتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او و یا را چہ از جهت اتکافے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از یون ساکن اول مدہ و ثانی مدغم است در کلام عرب بسیار واقع است، گویم: آری، لیکن چون ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او و یا نہ ماند، و در متثنیہ بر فتح اتکافہ کمرہ الف را محذوف نمانند؛ لذلک بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سدہ در معنی قاعل مشرک نہ، لہذا اسم قاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم قاعل از غیر مثلثی نیز برائے ثبوت دوام آید، گویم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم قاعل تا آنکہ طَلِبٌ وَحَابِسٌ را صفت مشبہ گویند، اگر چہ بمعنی ثبوت آمدہ، می گویند: کہ استعمال آنہا برائے ثبوت بطریق مجاز است، و از غیر مثلثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نمانند اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این است کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف ^ع زحمن کہ از زحم متعدی است در اوزان صفت شمر کرده، گویم: کہ فعل لازم اعم است از آنکہ در اصل وضع باشند یا اورا لازم کرده باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذلک "الفاظ" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيزَ آيد چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برین وز نہا آمدہ است آثر امشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ صَرَّابٌ وَامْرَأَةٌ صَرَّابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نِيز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ وَامْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاہ
زیادہ کنند بر اسے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِغْفَالٌ وَ مِغْفِيلٌ وَ فِعْيَلٌ نِيز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِغْفَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِغْفَالٌ وَرَجُلٌ مِطْطِيقٌ وَامْرَأَةٌ مِطْطِيقٌ وَرَجُلٌ شِرْئِيرٌ وَامْرَأَةٌ شِرْئِيرٌ، و فَعَالٌ نِيز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طُورَالٌ وَامْرَأَةٌ طُورَالٌ.

فصل

اسم مفعول از شلثائی بحر در وزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: آیات:

مُهَالِغٌ كَالْحَيْرِ رَحْمَنٌ بِالْمِغْفَالِ مِغْفِيلٌ رَجِيمٌ مَخْرَمٌ صُحْكُهُ مَسْنُونٌ نَمِ صِدْقٌ
عُحَاتٌ وَالْكِبَارُ أَيْضًا وَكِبَارٌ وَعَلَامٌ وَقُدُوسٌ وَقُدُومٌ وَكَابَةٌ وَفَارُوقٌ
وَنَاهُ زَيْدٌ بِهِ لَيْسَ لِلنَّائِبِ خُدْ هَذَا وَلَمْ يُغْرِفْ نَاهُ بِهِ تَدَكِّيْرٌ وَنَائِبٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیز یک باشد وزنے بنا کنند بر تشخیصک ملا بس آن چیز ست از ملطعات اسم فاعل
دانند، چوں کلمہ بروزن قاضی ای دُو کَشْمُورَةٌ و مائے ذائق دُو دَفِي و فلیل گفتہ: کہ از آست طالق و حایض ای ذات طلاق
و حیض. (مولوی عبد العلی آسی) صَرَّابٌ: بطبع اول و تہدیر دہم بر درم سکہ زدند.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً دریں جاچرا حرکت کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود، زیرا کہ گاہے بروزن فعلیل و فَعُول چوں:
فَعِيلٌ وَ دُوْدٌ نِيز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اہتمام بر ذکر این قید در ماسبق و در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت نمی. این اوزان در اسم مفعول، تکلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوجود است.

فصل

اسم فاعل از مثلثائی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چون: مُکْرِمٌ و مُدْخِرٌجٌ و مُتَدَخِرٌجٌ، و اسم مفعول چون فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چون: مُکْرِمٌ و مُدْخِرٌجٌ و مُتَدَخِرٌجٌ و مجموع این دانستہ شود، اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعْلٌ يَفْعَلُ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعْلٌ يَفْعَلُ می آید. اَلْوَعْدُ و عدہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ و وَعَدَا و وَعَدُوْا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُوْنَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف

فعل مستقبل: دگاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ تابع از افعال بمعنی گواہیدن، و منسبت بفتح با، اسم فاعل اُنْهَتْ بمعنی اَسْرَعَ و سَبِقَ و اَزْحَمَ حَسَمَ و اَزَّ اَلَمَ اَلِيْمَ.

و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یائت می شود خدا یا بر قید اتفاتی حمل کردہ شود، الا فتح مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح باشد.

وَعَدَ: صرف صحیح:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا و وَعَدَةً و يَبْعَادُ اَمَّا و وَعَدَ مَا و وَعَدَ لَمْ يَعِدْ
لَمْ يُوْعَدْ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ مَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ اَلْاَمْرُ مَعَهُ عَدَ لِيُوْعَدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ
لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الطَّرَفُ مَعَهُ مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ مَعَهُ مَبْعُدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ
و مَبْعُدٌ و مَوْجِدٌ و مَوْجِدٌ اَفْعَالُ التَّفْضِيلِ مَعَهُ اَوْعَدُ اَوْعَدُ اَلْمَوْثِقُ مَعَهُ وُعِدَى و وُعِدَى و وُعِدَى.

کردند برائے ثقالت یَعِدُّ شَد، و باتاء و ہمزہ و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب امر حاضر معلوم:

عِدُّ	عِدَا	عِدُّوَا	عِدِي	عِدَا	عِدُنْ
-------	-------	----------	-------	-------	--------

بانون ثقیلہ:

عِدُنْ	عِدَانْ	عِدُنْ	عِدِنْ	عِدَانْ	عِدَانْ
--------	---------	--------	--------	---------	---------

بانون خفیفہ:

عِدُنْ	عِدُنْ	عِدُنْ
--------	--------	--------

امر غائب معلوم:

لِيَعِدُّوَا	لِيَعِدَا	لِيَعِدُّوَا
--------------	-----------	--------------

تا آخر بانون ثقیلہ و خفیفہ نیز بران وجه کہ دانستہ شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیہ چنان ست کہ در صحیح دانستہ شد، و با لَنْ ناصبہ: لَنْ يَعِدَ لَنْ يَعِدَا لَنْ يَعِدُوَا تا آخر، ماضی مجہول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوَا تا آخر بر قیاس مجہول صحیح، مستقبل مجہول: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُوُنْ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا کہ کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاِعِدْ وَاِعِدَانِ وَاِعِدُوُنْ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُوْدٌ مَوْعُوْدَانِ مَوْعُوْدُوُنْ تا آخر.

مثال یائے از باب فَعَلٌ يَفْعَلُ الْمِيسِر: قمار باختن، ماضی معلوم: يَسِرُ يَسِرَا يَسِرُوَا تا آخر،

موافقتِ باب: اگر گفتہ شود: اصل در حمل آنست کہ حمل کردہ شود قلیل بر کثیر پس چرا از کتاب غیر اصل موعودہ؟ گوئیم: کہ مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بمیں طریق، اگر گوئی: چرا در یُوَعِدُ مجہول و او برائے تعجیت یَعِدُ حذف کردند؟ جواب: مجہول مقار معروف ست، مکلف اخوات وے موافقت در معرفتِ **عِدْ** در اصل اِزْعِدْ بود و او را بہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزہ کہ بہت تعدد را بتدارک لکن آوردہ بودند چون ابتداء لکن نمادہ ہمزہ را نیز حذف کردند عِدْ شد.

مستقبل معلوم: یَیْسِرُ یَیْسِرَانِ یَیْسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اَیْسِرُ اَیْسِرَانِ اَیْسِرُونَ تا آخر، بانون ثقیلہ: اَیْسِرَنَّ اَیْسِرَانً اَیْسِرْنَ تا آخر، بانون خفیفہ اَیْسِرَنَّ اَیْسِرْنَ اَیْسِرِنَّ، امر غائب معلوم: لَیْسِرُ لَیْسِرَانِ لَیْسِرُونَ، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُیْسِرُ اِخْ، مستقبل مجہول: یُؤَسِّرُ اِخْ. مثال واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ، الوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یُوجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاک مَوْجُوْلٌ الامر منه اِنْجَلْ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادون وَضَعَ یَضَعُ وَضَعًا فهو وَاضِعٌ فذاک مَوْضُوْعٌ الامر منه ضَعُ. واز باب فَعِلَ یَفْعَلُ، الوَزْمُ: آما سیدن وِرِمَ یَرِمُ وِرْمًا فهو وَاْرِمٌ الامر منه رِمَ مثل عَدَدٌ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَسْمُ:

یَیْسِرُ: بدیہ علی المذہب الصحیح، و بعضی یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، لما قلیل ست، و بعضی واورا بالف بدل کنند و باعد و یاسر خوانند و آن نیز قلیل ست. اِنْجَلْ: در اصل اِنْجَلْ بود و اوساکن ما قبلش مکسور آن و اورا یاء بدل کردند. یَضَعُ: در اصل یَوْضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے منقوح و کسرہ تقدیری و این گفتل بود آن و اورا الداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بطور بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر کوئی چہ را در بعد واخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق ساقی ست. ضَعُ: در اصل اِضَعُ بود و اورا از جهت موافقت مضارع گفتند، و ہمزہ کہ بجہت تعدد ابتداء بکون آورده بودند چون ابتداء بکون نماد، ہمزہ را نیز گفتند.

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن و درج نہادون از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصحاح" و "المستنبط" بریں تقدیر مضارعش یَسِمُ مثل یَعُدُّ یُعَدُّ و او خواهد آمد نہ یُؤَسِّمُ، و دخولش دریں باب سَخَمٌ یَسْخَمُ و جب صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت ظنی و امر طبیعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادری شود و موصوفش بران مجہول و مخلوق بود چون سوسے طبع چیزی دیگر را در آن دخلے نیست لامحالہ لازم و غیر منقذ باشد، کذا صرح ابن الجاجیب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم ناسخین رواوہہ شدہ از مصنف غلام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید از باب النحو و التصریف، در اہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوما نش اوج گرائے تحقیقات مباحث علیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب این چنین باشد، اَلْوَسْمَانَةُ خمر بردن و سَمُّ یُؤَسِّمُ و سَمَانَةٌ فهو و سَمِّمٌ الامر منه اَلْوَسْمُ البیع کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منہجی الارب" و "منتخب" و غیرہ اَلْوَسْمَانَةُ بمعنی کبکرو روخوانی بصورت شدن از باب کرم نوشتہ است و دریں ضعف ظنی است چنانکہ خاصیت این باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبدالعلی آسی)

واغ نهدان و سَمَّ يَوْمٌ وَسَمَّا فَهِيَ وَاسِمٌ وَذَاكَ مَوْسُومٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَوْسَمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَوْسَمٌ.

فصل

در اجوف وادی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلح، قَالَ در اصل قَوْلٌ بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، بِمَجْنَسٍ تَا قَالَتَا، وَقُلْنَ در اصل قَوْلُنْ بود چون واو الف شد بالتکسای ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحه قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بوده یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل و او ندو يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتکسای ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل و او ندو، و او بالتکسای ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترار سد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتکسای ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا تا آخر، نمی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قَوْلُنْ قَوْلَانِ قَوْلُنْ تا آخر، بانون خفیفه: قَوْلُنْ قَوْلُنْ قَوْلُنْ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهِيَ قَائِلٌ وَقَوْلٌ وَيَبِيْنُ يُعَالُ قَوْلًا عَدَاكَ مَقُولٌ وَتَقِيلُ لَمْ يُعَلْ لَمْ يُعَلْ لَا يَقُولُ لَا يُعَالُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُلْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يُعَلْ لَا يُعَلْ الْظَّرْفُ مِنْهُ مَقَالٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَقُولٌ وَمَقُولَةٌ وَمَقُولٌ وَالْحَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِيلٌ وَمَقَاوِيلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَقِيلٌ وَمَقِيلَةٌ وَجَاءَ مَقِيْلٌ وَمَقِيْلَةٌ وَالتَّصْحِيْحُ، أَعْمَلُ التَّضْمِيْلُ مِنْهُ أَقْوَالٌ وَالْمَوْسُوتُ مِنْهُ قَوْلِي وَالْحَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِيلُ وَقَوْلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَقِيلٌ وَقَوْلِي.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او د شوار داشته نقل کرده بما قبل و او ندو اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او اقوا.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نمی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التثانے ساکنین نماند، ماضی مجہول: قَبِلَ قَبِلًا قَبِلُوا تا آخر، قَبِلَ در اصل قَوْلٌ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلٌ شد، واو ساکن ماقبل او مکسور، پس واو منتقل شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتثانے ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجہول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجہول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اَفْوَلَنَّ، مستقبل مجہول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقُولُ بود واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ماقبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلَنَّ الف بالتثانے ساکنین بیفتاد، امر غائب مجہول: لَيَقُلَنَّ لَيَقَالَانِ لَيَقَالُونَ تا آخر، نمی غائب مجہول لَا يَقُلَنَّ لَا يَقَالَانِ لَا يَقَالُونَ تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَائِلٌ بود، چوں واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعْنَا واو باز میاورند با وجودے کہ التثانے ساکنین در میں جا نیز نماند؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ماقبل ضمیر فاعل وھے لازم است کہ حرف ماقبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام فُؤَلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چوں حرف ماقبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چوں تائے دَعْنَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بنا، ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر فُؤَلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: فُؤَلَنَّ محمول ست بر فُؤَلَا؛ لاشتراکہما فی وجوب فتحہ ماقبل لختہما. (نور محمد حق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کہے گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بے کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازیکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعد از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، و ہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولُونَ بود ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یکت واو یفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بروزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائدہ افتاد بروزن مَفْعَلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَّ يَفْعِلُ، التَّبِعُ؛ فرو ختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعًا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ يَبِيعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بَعْنِ تا آخر چون الف بالتقائے ساکنین بیفتاد فتح یاء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند بر آن کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واو، مستقبل معلوم: يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ تا آخر، اصل يَبِيعُ يَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، يَبِيعُ شد، و در يَبِيعَنَّ وَ يَبِيعْنَ یاء بالتقائے ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بَعِ يَبِيعَا يَبِيعُوا تا آخر، واطال بر آں قیاس ست کہ در قُلْ گفته شد، بانون ثقیله: يَبِيعَنَّ يَبِيعَانَّ يَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفه: يَبِيعَنَّ يَبِيعُنَّ يَبِيعْنَ، امر عائب: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، بانون گوئی: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، با خفیفه: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعُنَّ لَيَبِيعْنَ، نمی: لَا يَبِيعَنَّ لَا يَبِيعَانَّ لَا يَبِيعُنَّ، نون ثقیله و خفیفه بر آن قیاس کہ گذشت، ماضی مجهول: يَبِيعُ يَبِيعَا يَبِيعُوا تا آخر، بیع در اصل بیع بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل بیع شد، و در بَعْنِ صورت معلوم و مجهول،

التَّبِعُ صرف ضمیر:

بَاعَ يَبِيعُ يَبِيعَانِ هُوَ نَائِعٌ وَ يُؤْبَعُ وَ يُبَاعُ نَائِعًا فَذَلِكَ مَبِيعٌ وَ مُتَّبِعٌ لَمْ يَبِيعْ لَمْ يَبِيعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعِ يَبِيعُ يَبِيعُ التَّبِعُ وَالْهَيَّ عَنِ لَا تَبِعُ لَا تَبِعُ لَا تَبِعُ الْأَنْعَ لَا تَبِعُ الْطَرْفُ مِنْهُ سَاعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ يَبِيعُ وَ يَبِيعَةُ وَ يَبِيعَانِ وَ يَبِيعَانِ وَ الْحَمْعُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَ مَبِيعَانِ وَ النَّصْبُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَ مَبِيعَةٌ أَعْمَلُ التَّضْيِيلِ مِنْهُ أَتَبِعُ وَ الْمَوْتُ مِنْهُ تَوَعَى وَ الْحَمْعُ مِنْهُمَا أَتَابِعُ وَ تَتَبِعُ وَ أَتَبِعُ وَ تَتَّبِعُنِي . اللَّهُمَّ اعْرِ لَكَانِهِ لَمْ يَسْعَى فِيهِ وَلَوْلَا ذَلِكَ لَمْ يَسْعَى فِيهِ.

وامر کے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم یبَعْنَ واصل مجہول یُبَعْنَ، واصل امر حاضر اِبَعْنَ بود مستقبل مجہول: یُبَاعُ یُبَاعَانِ یُبَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال۔

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوَفَ بود، ووا متحرک ماقبل او مفتوح واورا بالف بدل کردند خَافَ شد، خَفْنَ در اصل خَوَفْنَ بود کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل ووا بالتقاء ساکنین بیفتاد، خَفْنَ شد، ودرین موضع بیان باب راعایت کردند کہ در اصل فَعِلَ بودند دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجہول: خِيفَ خِيفَا خِيفُوا تا آخر، مستقبل مجہول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَّ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله وخفیفہ بر قیاس گذشتہ، واجوف ازین سہ باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَاعَ، واسم مفعول مَبِيعٌ کہ در اصل مَبِیوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کہے گوید: ورخفَنَ ووا حذف شد پس انسب آن بود کہ ضمہ واونسے ماقبل اورا ت کسره، مصحف ۱۰۰ جواب ووا، وحاملش ایکہ: اگرچہ مناسب بود ضمہ ہو لیکن القیاس می شد بمضموم العین، ومعلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب کہ بکسر تین ست مقدم داشتند از رعایت ووا، اگر کہے گوید: چرا ورفَلْنَ رعایت باب نکردند کہ فتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر تین کلمہ دلالت صریحی نداشت از آن کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فانہم یَخَافُ مِنْهُ: ورا آرون "منہ" وریں جا ودر اسم مفعولش اشارہ است بآنکہ از لازم ہے حرف جر مجہول ومفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر: خفف: در اصل اِخْوَفَ بود ووا متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت ووا نقل کرده بما قبل دادند واورا بالف کردند اجتماع ساکنین شد ورفالف وفاء الف را حذف کردند، وہمزہ را از جهت استغناء، نیز حذف بروند۔
واجوف ازین: اما طَائِلٌ یَطْوُلُ پس نزد بعضے از مُنَصِّرٍ ست و نزد مشرعی از شُرَافِ آمده، وظلیل گوید: کہ مشترک ست ورفَعَلٌ بضم العین ورفَعَلٌ بفتح العین، وھذا بضم العین، وھذا بضم العین، وھذا بضم العین، وھذا بضم العین، وھذا بضم العین۔

ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل داوند، پیش بعضی یا افتاد مَبُوعٌ شد، بعدہ واو ریاہ کردند، ما قبل یاء مکسور کروند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضی واو زائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باہ بکسرہ بدل کروند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خافَ خَائِفٌ بر قیاس فَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ منہ کہ در اصل مَخُوفٌ بودی کے از وو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلٌ يَفْعَلُ الدَّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا
دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، و اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واو بالف مبدل شد، و الف بالتقاءے ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، و اصل ...

ضمہ بر یاء: نزو اہل تجار ایں تقلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است باثبات یاء و حذف واو و ایں قیاس مطرد است نزو ایشاں کہ واو را حذف کنند بر آئے آنگہ ثقیل ترست، وی گویند: مَقُولٌ، یاء را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُعِيٌّ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ مَا دَعَا مَا دُعِيَ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يَدْعَى الْأَمْرُ مَهْ أَدْعُ لِيَدْعُ لِيَدْعُ وَهِيَ عِنْدَهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الْطَرَفُ مَهْ مَدْعَى وَالْآلَةُ مَهْ يَدْعَى مِدْعَاةً وَمِدْعَاءٌ وَالْحَمْعُ مَهْمَا مَدَّاعٌ وَمُدَّاعِيٌّ وَالتَّصْعِيرُ مَهْمَا مَدَّاعٌ وَمُدَّاعِيٌّ أَعْلَى التَّطْعِيلِ مَهْ أَدْعَى وَالْمَوْتُ مَهْ دَعَوَى الْحَمْعُ مَهْمَا أَدَّاعٌ وَدُعَى وَالتَّصْعِيرُ مَهْمَا أَدْعَى وَدُعِيٌّ.

مبدل شد: اگر کے گوید: چرا لام فعل را از بہت التقاءے ساکنین بخذف خاص کروند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل است و الضمیر لا بخذف.

دَعَتْ دَعَوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالثقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتَتْ
والف در دَعَتَا افتاد بالثقائے ساکنین؛ زیرا کہ حرکت تاء اصلی نیست کہ در واحد ساکن بودہ
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و ہمچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْنَ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و ہمچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوُوْنَ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد واو کہ لام فعل بود بالثقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوْنِ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل واوند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالثقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبہ در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَانَ لَنْ يَدْعُوْنَ تا آخر، و نونہائیکہ عوض رفع اند از ہفت لفظ ساقط شوند، بنصبہ،
ونون ضمیر بر حال خود باشد، واگر جازمہ در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُوْا لَمْ يَدْعُوْنَ تا آخر، واو
بجز سے افتاد، و نونہائیکہ عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعِيْ	أَدْعُوا	أَدْعُوْنَ
--------	----------	----------	----------	----------	------------

لَنْ يَدْعُوْ: بدانکہ حرف "لَنْ" نزد جمہور شحات و سیبیہ سبیل یعنی غیر مرکب است بخلاف ظلیل و کسائی کہ مرکب از "لا" و "ان"
گوید، و نزد فرما "لا" بود الف نون بدل شد، غرض کہ این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و اینجا است کہ باسین و سوف
جمع نشوند، و ہمچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن عبتہ بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسائی و فرما کہ فصل ال را بہ قسم وہ
معمول معمولش ہم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللّٰهِ اَحْمَرُ زَيْدًا وَتَنْ زَيْدًا اَحْمَرًا، فافہم.

واو بوقفے افتاد و نوہمائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بجز سے بانون ثقیلہ:

یعنی اگر بانوں ثقیلہ

اُدْعُونَ	اُدْعُونَ	اُدْعِنَ	اُدْعُونَ	اُدْعُونَ
-----------	-----------	----------	-----------	-----------

بانون خفیفہ: اُدْعُونَ اُدْعِنَ اُدْعِنَ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَ اُدْعُونَ تا آخر، اصل دُعِيَ دُعِيَ بود، واو بسبب کسرہ ماقبل یا شد، واصل دُعِيَ اُدْعُونَ بود، واو متحرک ماقبل او مکسور آں و اور ایہا بدل کردند دُعِيَ اُدْعُونَ شد، بعدہ ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بماقبل وادند بعد سلب حرکت ماقبل، یاء بالثقائے ساکنین بیفتاد دُعِيَ اُدْعُونَ شد، مستقبل مجہول: یُدْعَى یُدْعِيَانِ یُدْعُونَ تا آخر، یُدْعَى در اصل یُدْعُو بود، واو واقع شد در چہارم جا، حرکت ماقبل او مخالف بود، و اور ایہا بدل کردند یُدْعَى شد، باز یاء متحرک ماقبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند یُدْعَى شود، بریں قیاس ست تُدْعَى و اُدْعَى و تُدْعَى، وور یُدْعِيَانِ و تُدْعِيَانِ و اور ایہا بدل کردند، وور یُدْعُونَ و تُدْعُونَ و تُدْعِيْنَ و او یاء شد و یاء الف، و الف بالثقائے ساکنین بیفتاد، وور یُدْعِيْنَ و تُدْعِيْنَ جمع مؤنث و او را یہا بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعِيُونَ	دَاعِيَةً	دَاعِيَاتٍ
-------	------------	------------	-----------	------------

اُدْعِنَ: در اصل اُدْعُونَ بود و او را بالثقائے ساکنین حذف کردند، یا بجهت آنکہ چون ضمہ اول بود بر او حاجتش ثمانہ حذف کردند، چنانچہ یائے اُدْعِنَ بسبب کسرہ: ہر واو کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آرا یہا بدل کنند۔ چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع و او بر اربع و مخالف حرکت ماقبل چہا و اور ایہا بدل می کنند؟ گوئیم: از بہر تخفیف چہ کلمہ باقتہار طول ثقیل شد، اگر گوئی: و اور مذخو و عدو در چہارم جا افتادہ است چہا یہا بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل مختص ست نہ عام مراسم و فعل را، کذا ذکر العلامة النعنائی، اگر گوئی: و او در اربعی در چہارم جا افتادہ است، چہا یہا بدل نکردند؟ جواب: تحلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر میں پس اگر میں را ہم تحلیل کردند ست تو ای اعلالین لازم می آمد، و لہذا در مذوی و قوی و وسامت داشت اند۔ (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چہا و او را اول بالف بدل کردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعایہ لکلا القانونین، یا آنکہ قاعدہ و کتابت آں یاء نیز از اس بر می آمد چہا اگر بالف اول بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ یہا۔

دَاعٍ در اصل دَاعِيُوٌّ بود، و او در چهارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیایہ بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاءے ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِيِيُّ، و در دَاعِيَانِ و او یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعِيُوْنَ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل و او ند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاءے ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فَاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانِ مَدْعُوٌّ اِلْحِ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوٌّ بود، و او اول را در دوم او غام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّمِيُّ: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمِيَ رَمِيًا رَمَوْا رَمَتَ رَمَتًا رَمِيْنًا آخر، ماضی مجهول: رُمِيَ رُمِيًا رُمُوْنَا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِيْ يَرْمِيَانِ يَرْمُوْنَ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنِ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاءے ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَّ، و چون

بالتقاءے ساکنین: یعنی توین و یاء اگر کسی گوید: چرا توین را بالتقاءے ساکنین حذف کردند؟ جواب میدهم: توین علامت اسم متمکنست و العلامه لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشته، و آن سه چیزست اضافه الف و لام و نون تشبیه و جمع، یا گویم: توین حرف صحیحست و یاء حرف غلط، و حرف غلط لائق بحذفست نہ حرف صحیح، و یا گویم: توین خفیفست و یاء ثقیل و سخت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر توین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعله لازم می آمد، و تراسی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد و او را یاء کردند و یاء را بالتقاءے ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

زمی۔ صرف صغیر:

رَمِيَ رَمِيًّا فَهَوَّ رَامٌ وَرَوْنِمٌ وَرَمِيٌّ وَرَمِيٌّ رَمِيًّا فَهَذَا رَمِيٌّ وَرَمِيٌّ لَمْ يَرَمِ لَمْ يَرَمِ مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي
لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي الْأَمْرُ مَهْ لَمْ يَرَمِ لَمْ يَرَمِ لَمْ يَرَمِ وَهِيَ عَهْ لَا تَرَمِ لَا تَرَمِ لَا تَرَمِ الْظَرْفُ مَهْ مَرَمِيٌّ
وَالْآلَةُ مَهْ مَرَمِيٌّ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ وَبِرْمَانَةٌ
التَّعْصِيلُ مَهْ أَرَمِيٌّ وَالمَوْلُوتُ مَهْ رَمِيًّا وَالحَمْعُ مِهُمَا أَرَامٌ وَرَمِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِهُمَا أَرَمِيٌّ وَرَمِيًّا.

جائزہ در آید گوئی: لَمْ يَرْمِ يَابِجْرَسِي، چنانچہ واو در لَمْ يَدْعُ، امر حاضر:

إِزْمِ	إِزْمِيَا	إِزْمُوَا	إِزْمِي	إِزْمِيَا	إِزْمِيَانِ
--------	-----------	-----------	---------	-----------	-------------

بانون ثقیلہ اِزْمِيَانِ تا آخر بانون خفیفہ اِزْمِيَانِ اِزْمِيَانِ اِزْمِيَانِ، مستقبل مجهول يُزْمِي يُزْمِيَانِ يُزْمُونُ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامِ	رَامِيَانِ	رَامُونِ	رَامِيَةً	رَامِيَتَانِ	رَامِيَاتِ
-------	------------	----------	-----------	--------------	------------

اسم مفعول: مَزْمِيَّةٌ مَزْمِيَانِ مَزْمِيُونٌ تا آخر، مَزْمِيَّةٌ در اصل مَزْمُوتِي بود بر وزن مَفْعُولٌ، واو و یاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَزْمِيَّةٌ شد، ناقص واوی از باب فَعِلَ يَفْعَلُ الرَّضِيُّ وَالرَّضَوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِي رَضِيَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِي رَضِيَا رَضُوا بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را یاء بدل کردند، رَضِي شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِيُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد بر وزن فَعُولَا، ماضی مجهول: رَضِي رَضِيَا رَضُوا بر قیاس رُمِي تا آخر، مستقبل معلوم: يَرَضِي يَرَضِيَانِ يَرَضُونُ تا آخر واو را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات اینجا در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرَضِيَانِ واحد مؤنث تَرَضِيَانِ بر

رَضُوا صرف سفیر از این باب ناقص بر قیاس دَعَا يَدْعُو است. يَرَضِي در اصل يَرَضُوا بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعده یا هتند یا ه متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، يَرَضِي شد یهو یَدْعِي.

تَرَضِيَانِ: در اصل تَرَضُونِ بود واو واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود یاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرَضِيَانِ شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرَضَيْنَ جمع مؤنث بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْأَحْسِيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: حَشِيْبِي حَشِيْبًا حَشَوْنَا تا آخر، مستقبل معلوم: يَحْشِي يَحْشِيَانِ يَحْشَوْنَ بهنجو یَرْضَى، ناقص وادی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ يَفْعَلُونَ الرَّحْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَحَوُ رَحَوَا رَحَوْا، رَحَوَا در اصل رَحَوُوا بود، ماضی مجهول: رُحِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرُحُو يَرُحَوَانِ يَرُحُونَ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْحَى بهنجو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعَا رَعَوْا تا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعِيَانِ يَرْعُونَ تا آخر، امر حاضر: اِرْضُ اِرْضَا اِرْضُوا تا آخر، بانون ثقیله: اِرْضِيْنَ اِرْضِيَانِ اِرْضُوْنَ اِرْضِيْنَ اِرْضِيَانِ اِرْضِيَانِ بانون خفیفه: اِرْضِيْنَ اِرْضُوْنَ اِرْضِيْنَ و هم بریں قیاس:

إِحْشَى	إِحْشَا	إِحْشَا	إِحْشَى	إِحْشِيَا	إِحْشِيْنَ
وَأَرْعَى	وَأَرْعَا	وَأَرْعَا	وَأَرْعَى	وَأَرْعِيَا	وَأَرْعِيْنَ

حَشَوْنَا: در اصل حَشِيْبُوْا بود ضم بر یاء ثقیله داشته نقل کرده بماقبل وادند بعد سلب حرکت ماقبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واد، یاء افتاد حَشَوْنَا شد. معلوم: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی بهنجو زمی، و ناقص وادی بهنجو ذمّا هندغو است. (مولوی انور علی) يَحْشَوْنَ: در اصل يَحْشِيُوْنَ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واد، الف را حذف کردند بحشون شد.

رَحَوُوا: ضم بر واد و شوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَحَوُوا شد. اِرْضِنَ: اِرْضِنَ در اصل اِرْضُوا بود، واد در رابع افتاد و حرکت ماقبل مخالف آن بود، واد را یاء کردند و یاء را بجزی ساقط کردند رازح شد.

اِرْضُوْنَ: در اصل اِرْضُوْؤُنْ بود، واد را یاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ماقبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند اِرْضُوْنَ شد اجتماع ساکنین شد در واد ضمیر و لون تا کید، واد را حرکت ضم وادند از آنکه ضم اصل ست در حرکت واد، چنانکه کسر و یاء و این بر و بعد فتح ثقیله نیست، اِرْضُوْنَ شد، و پنجمین ست اِرْضِيْنَ سین و احد مؤنث.

امراز تَرَخُوا:

أَرَحَ	أَرَحُوا	أَرَحِي	أَرَحُوا	أَرَحِينْ
--------	----------	---------	----------	-----------

بچھو اُدْعُ، اسم فاعل: رَاَضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ وَرَاحٍ بِرِ قِيَا سِ دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَخْشِيٌّ وَمَرَعِيٌّ وَمَرْحُوٌّ بِرِ قِيَا سِ مَرْمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فِعَلٌ يَفْعَلُ نِيَامِدِه است.

فصل

لغیف مفروق از سد باب آید، اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں: اَلْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَفِي وَقْيَا وَفَوًّا الْبَحْ بِرِ قِيَا سِ رَمِيٍّ، مستقبل معلوم: يَفْعِي يَفْعِيَانِ يَفْعُونَ تا آخر، یقی در اصل یوقی

واصل: یعنی راضی و راح بچھو داع در اصل راضی و راح و داعیو بود، و او در رابع القاد و حرکت ما قبل مخالف بود یا کرد، و یا را با جتماع ساکنین حذف کردند، راضی و راح و داع شد. و خاشی. یعنی خاشی و راح بچھو رام در اصل خاشی و راعی بود، ضمہ بر یا و شوار داشت، ساکن کردند، و یا را با جتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٌّ در اصل مَرَضُوٌّ بود، و او را رعایة للساب، یا بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعد دو یا و کجا بهم آمدند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاہ کردند، و یاہ را در یاہ ادغام نمودند، و ضمہ ضا را بکسرہ بدل کردند، براے مناسبت یاہ، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعدہ مطرودہ را ترک کردند، بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، و راه شد و رقتند؟ گوئیم: کہ چوں او در جمیع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و مجزول و اسم فاعل یا بدل کرده بودند، سزاوار آن شد کہ در اسم مفعول نیز یا بدل نماید، تا حکم باب مختلف نگردد، و فاعل بر جنس دیگری گفت: کہ بر ناقص واوی کہ بر وزن فعلاً بکسر اللحن باشد در اسم مفعول جازست کہ ادغام کنند، و مَرَضُوٌّ گوئند: و جازست کہ یاہ بدل کنند و مَرَضِيٌّ گوئند، و این فصیح و اشہر است.

و فی صرف صحیر:

وَفِي يَقِي وَفِيَا فَهُوَ وَآفِي وَأَوَيْقٍ وَوَقِي يوقِي وَفِيَا مَدَاكٍ مَوْقِيٍّ وَمَوْقِيٍّ لِمِ بَقِ يوقِ مَا وَفِي مَا وَفِي لَا يَقِي لَا يوقِي لِنِ يَقِي لِنِ يوقِي الْأَمْرَ مَنَ قِ لِنِ بَقِ يوقِ وَوَقِي وَوَقِي وَوَقِي عَنَ لَا تَقِ الظَّرْفُ مَنَ مَوْقِ وَالْآلَةُ مَنَ مِقِيٍّ وَمِيقَاةٌ وَمِيقَاةٌ وَالْحَمْعُ مِمَّهَا مَوْقٌ وَمَوْافِي وَالْتَصْغِيرُ مِمَّهَا مَوْقٌ وَمَوْفَاةٌ وَمَوْفَلِيٌّ أَفْعَلُ التَّنْفِصِيلُ مَنَ أَوْقِيٍّ وَالْمَوْفَاتُ مَنَ وَفِيَا وَالْحَمْعُ مِمَّهَا أَوْاقٌ وَوَقِيٍّ وَالتَّصْغِيرُ مِمَّهَا أَوْقِيٍّ وَوَقِيَا.

و صرف صحیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

ہو، واو افتاد چنانچہ در یَعِدُ، وضمہ یاء افتاد چنانکہ در یَزِمِی، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص وارد باناصبہ گوئی: لَنْ یَقِیَ الخ، و باجازمہ گوئی: لَمْ یَقِ لَمْ یَقِیَا لَمْ یَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقِ وَاقِیَانِ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْحِیٌّ چوں: مَرْمِیٌّ.

امر حاضر:

قِ	قِیَا	قُوا	قِی	قِیَا	قِیْنِ
----	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیلہ:

قِیْنِ	قِیَانِ	قُنْ	قُنْ	قِیَانِ	قِیَانِ
--------	---------	------	------	---------	---------

بانون خفیفہ:

قِیْنِ	قُنْ	قِنْ
--------	------	------

باب دوم: فَعِلٌ یَفْعَلُ الوَجْهِ: سوده شدن اسم ستور، ماضی معلوم: وَجِیَ وَجِیَا وَجُوا بر قیاس رَضِیَ، مستقبل معلوم: یَوْجِی چوں یَرْضِی، امر حاضر: اِیجِ اِیجِیَا اِیجُوا تا آخر، بر قیاس اِضْضَ، بانون ثقیلہ: اِیْحَیْنَ بر قیاس اِضْضِیْنَ، بانون خفیفہ: اِیْحَیْنِ اِیْحُونِ اِیْحِیْنِ، اسم فاعل: وَاجِ چوں رَامِ، اسم مفعول: مَوْجِیٌّ چوں: مَرْمِیٌّ.

باب سوم: فَعِلٌ یَفْعِلُ الوَلْوِی: نزدیک شدن،

ق: "فی" در اصل اَوْقِی بود و در ابجود وقت مضارع حذف کردند، و آخر را با هر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد ای شد، همزه کہ بسبب تعذر ابتدا ہماکن آوردہ بودند چوں آن تعذر بر طرف شد ہمزه را حذف کردند "فی" شد، و تراسد کہ اِزْتَقِیْ ہاکنی، تا راحذف کنی و یار را بوقفے ساقط نمائی "فی" ماند.

قُوا: اِزْتَقُونَ ہا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقت نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. و جُوا: در اصل وَجِیُوا بود ضمہ بر یار و شوار داشتہ نقل کردہ ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یار را با جماع ساکنین حذف کردند وَجُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَوَلِيَا وَوَلُوا چون رَضِيَّ، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَانِ يَلُونَ چون يَقِيَّ.
لغیب مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چون الطِّيُّ؛ بیچیدن، ماضی معلوم:
طَوَى طَوِيَا طَوَوْا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِيَّ يَطْوِيَانِ يَطْوُونُ چون نَرَمِي، امر
حاضر: اطْوِ اطْوِيَا اطْوُوا چون اَرَمِ اَرَمِيَا اَرَمُوا، اسم فاعل: طَاوٍ طَاوِيَانِ اِلْح چون رَام، اسم
مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَانِ مَطْوُونُ تا آخر.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چون الطِّيُّ؛ گرسه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَّ طَوِيَا طَوَوْا تا آخر،
مستقبل معلوم: يَطْوِيَّ يَطْوِيَانِ يَطْوُونُ تا آخر، امر حاضر: اطْوِ چون اِرْضُ، اسم فاعل: طَاوٍ
چون راضي، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر. مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْزُ: فرمودن،
ماضی: اَمْزَ اَمْزَا اَمْزُوا تا آخر، مستقبل: يَمْزُ يَمْزَانِ يَمْزُونُ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانسته شد، امر
حاضر: اَوْمَرُ اَوْمَرُوا اَوْمَرُوا تا آخر، اصل اَوْمَرُ اَوْمَرُوا، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّيُّ: طَوِيَ وراصل طَوِيَّ بود و او یادر یک کلمہ ہم آمدند اول آہما ساکن بود و او را یاء، کرده در یاء او عام کردند طَوِيَ شد.
طَوِيَّ: وراصل طَوِيَّ بود بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طوی شد، دو واو کہ بین کلمہ است این تعلیل
نکردند از آنکہ اجتناع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم ہی آمد.

طوی: صرف صغیر:

طَوِيَّ يَطْوِيَّ طَوِيًّا فَهَوَ طَاوٍ وَطَوِيَّ وَطَوِيَّ وَطَوِيَّ يَطْوِيَّ طَوِيًّا فَمَا ذَاكَ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ مَا طَوِيَ مَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ
لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ لَمْ يَطْوِيَّ
مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيرُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيرُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيلُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ
مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيرُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيلُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ وَمَطْوِيَّ وَالتَّصْعِيرُ مَسْمُومٌ مَطْوِيَّ

مستقبل معلوم۔۔۔ در بعض نسخ بجائے این تصریف قوی بقوی یافتی می شود فرق این قدرست کہ طوی بطوی ناقص یاٹی
در طی بر طی ناقص و ادوی بقاعدہ راضی بر طی و ادوش یاء شد۔ صحیح: مراد بجمع در بنجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بود بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبٌ يَأْدِبُ گوئی: اِدْبٌ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: اَمَنَ در اصل اَأَمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکتِ ما قبل الف شد۔

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأْرَ يَزْرُهُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القَرَاءُ: خواندن قَرَأَ يَقْرَأُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ۔ مہوز اللام واجوف یا ئی الْمَسْجِيءُ: آمدن حَاءٌ يَجِيءُ مَسْجِيئًا فَهُوَ جَاءٍ وَجِيءٌ يُجَاءُ مَسْجِيئًا فَهُوَ مَسْجِيءٌ الْأَمْرُ جِيءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِيءُ۔

مہوز الفاء و ناقص الأتني والإثنان: آمدن اَتَيْ يَأْتِي چوں: رَمَى يَرْمِي، ودر امر گوئی: اِثْبِتْ ہمزہ یاء شد۔ مہوز العین و مثال اللَوْدُ: زندہ در گور کردن وَاَدَّ يَدُّ چوں: وَعَدَّ يَعْدُ۔

مہوز العین و لقیف مقرون اللوأي: وعدہ کردن وَاَى يَأِي چوں: وَقَى يَقِي۔ مہوز الفاء و لقیف مقرون الاووي: جائے گرفتن اَوَى يَأْوِي چوں: طَوَى يَطْوِي۔

مہوز الفاء و مضاعف الإمامة پیشوائی کردن اَمَّ يَأُمُّ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود۔

جاء: در اصل خابئی بود بحدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را ہمزہ بدل کردند خاءہ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہما مکسور جانی را بیاء بدل کردند خابئی شد ضمہ بر یاء و شوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند خاء شد، و این نزد سبویہ است، و اما نزد ظلیل اصل خاء خابئی بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس خابئی شد، ضمہ بر یاء و شوار داشتہ ساکن کردہ بالحقائے ساکنین حذف نمودند۔

مَسْجِيءٌ: مَسْجِيءٌ در اصل مَسْجِيءٌ بود، ضمہ بر یاء مُثَلِّلٌ داشتہ نقل کردہ بما قبل واددہ، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و وادو، وادورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَسْجِيءٌ شد بر قیاس مَسْجِيءٌ الْأُوِي۔ بضم اول و کسر ثانی۔

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعُلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعِلَ يَفْعَلُ** چوں: **بَرَّ سَبْرًا بَرًّا** فَهُوَ بَارٌّ الْأَمْرُ بَرًّا بَرًّا بَرًّا.

سوم **فَعَلَ يَفْعِلُ** چوں: **فَرَّ يَفِرُّ**، وور امر واخوات وے ازیں دو باب سه وجه جائزست؛ زیرا که ضممه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَ مُدَّانٌ مُدَّنٌ مُدَّنٌ مُدَّانٌ مُدَّنٌ مُدَّانٌ**، بانون خفیفه **مُدَّنٌ مُدَّنٌ مُدَّنٌ**، اسم فاعل **مَادًا مَادَانِ مَادُوْنَ مَادَةٌ مَادَتَانِ مَادَاتٌ**، اسم مفعول **مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی و اسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَشَرَبٌ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعُلُ** نیز **يَمْكِنِينَ** آید چوں: **مَقْتَلٌ** در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعَلٌ** ست چوں: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرَقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ**، و دریں جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعِلُ** مصدر میمی **مَفْعَلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعِلٌ** آید چوں: **مَجْلِسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لقیف مطلقا همه **مَفْعَلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعِلٌ** چوں **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود اوشاف باشد.

فَح جَائِزٌ بود: و **مَنْجَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكِنٌ** نیز از ان ست که فتح و کسر هر دو جائزست و مصنف **ذکر آن نکرد**. **مَطْلَعٌ**: یعنی خواه از **يَفْعُلُ** بکسر العین باشد یا نه، و خواه لقیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی نور علی)
و از مثال: شعر:

حرف **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** است الا از ناقص ای کمال غیر **يَفْعُلُ مَفْعَلٌ** آید و انما الا مثال

شاذ باشد: چوں **مَنْطَلَةٌ** بکسر طای مجهر از **نَصَرَ** و لما **مَنْحَرَةٌ** فتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و منقره بمرکات **شاذ** باء، و مشرقی مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در ان یافتی شود، کذا حقیق شارح الاصول.

بدانکه مَبْعُولٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِغْفَالٌ برائے آلہ بود چوں: مَحْبُوطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفُعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں كُنَّاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکہ از مزید شملائی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میسی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُنْدَحَرَجٌ.

فصل

بدانکہ فَعْلٌ يَفْعَلُ مشروط است بآنکہ عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف است: همزه و هاء و حا و حاء و عین و غین،

مرت بود: بجائے مرت و نوع از فعل شملائی مجرد که تاہ در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، و فَعْلَةٌ با کسر باشد، و اگر تاہ در آخرش بود بچو: بِفَعْلَةٍ وَرَحْمَةٍ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر شملائی اگر در مصدرش تاہ باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں ذَخْرَجَةٌ وَاسْتِيفَانَةٌ، و اگر تاہ در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاہ زائد کرده شود، چوں اِنْبِلَاقَةٌ وَنَدْحَرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکہ این شروع است در بیان خواص ابواب شملائی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر و شوار بود، لہذا بالکلیہ آنها را ترک کردند، مگر خاصہ باب مَعْلٌ يَفْعَلُ بالفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر براہبان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب است بجانب دیگر اشتباه می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط است بآنکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا فَعْلٌ آن حرف حلقی ملاتی محضتے کہ از فتح عین عارض شدہ بناید پس معلوم شد کہ ہر کوماضی و مضارع را بہبت فتح عین لبتنا محضتے عارض خواہد شد تا گزرت در انہا بزودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکہ چنانکہ حرف حلق خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، لہذا انہی بآئی را شاؤ گفتنہا خللہ عن حروف الحلق مع فتح العینین وَذَحَلْ بَدَحَلْ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز است کہ نماز سبے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکہ ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالعروض یافتہ شود؛ زیرا کہ جائزست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

دور مثال اذین باب چوں: وَضَعَ يَضَعُ، واو در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا کہ در اصل یُوَضَعُ بوده است چنانکہ در یَعُدُّ بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق، بخلاف وَجَلَّ يُوَجَلُّ کہ واو باقی مانند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ يُكْرِمُ بوده است چوں در اُكْرِمُ کہ در اصل اُكْرِمُ بود، دو همزہ جمع شدن یکے را از جهت گرانی انداختند، در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت اُكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند اُكْرِمُ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر، و این همزہ قطعی ست چوں بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چوں: فَأُكْرِمُ وَتُمْ اُكْرِمُ و نون ثقیله و خفیفه بران قیاس کہ دانستہ شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

دور مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید مِرَاوَفَحٌ يَنْفَعُ يَنْفَعُ مین باشد واو از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: کہ یصح را در استعمال حذف واو یافتند و حذف واو نمی شود مگر از کسر مین، پس برائے مخالفت قاعدہ صرفیہ فرض کرده اند کہ اصل او یوصع بود بکسر مین بعد از حذف واو کسرہ را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچہ تقدیر عدل در عَصْرٌ برائے وقایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست کہ این امرعات در ہر جا مری دارند، و امثال بعد نیز مطلق العین نمایند از آنکہ مقام ہر یکت جداگانہ است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

ہر سخن وقتی و ہر کلمت مقاسے دارد (مولوی انور علی)

یَأْكُرِمُ: بدل آنکہ مضارع حاصل می شود زیادتی یکے از حروف اذین بر ماضی وے و چوں ماضی اُكْرِمُ باہت ہمزہ قطعی بود لا یرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف ہزات وصل چوں: يَنْفَعُ وَيَنْفَعُ مین کہ خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

اُكْرِمُ: اگر گوئی: کہ قاعدہ مطرودہ است کہ ہر جا دو همزہ جمع آید و یکے از آنہا مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا اذین قاعدہ اعراض کردہ بسوے حذف کہ نادر الوقوع ست رفتند و ہمزہ ثانی را باو بدل نہ نمودند؟ جواب: عرب را مہما ممکن در کلام خود حقت مطلوب می باشد، چنانچہ از جمع تکسیر ثمائی، و ترخیم ہوید است، و ہر چند کہ حقت زائد شود لا محالہ اولی خواهد بود، لہذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمَةً مُكْرَمًا مَكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل شلثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَحَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن ہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَنْصَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے برصفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثْلَ وَاوَى، الإِنْعَادُ: نیم کردن در اصل
 إِنْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاید بدل کردند إِنْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدُ أَوْعَدًا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إِيَّاهُ، اسم فاعل: مُوعِدٌ إِيَّاهُ، اسم مفعول: مُوعَدٌ إِيَّاهُ. مثال یائى الإِنْسَانُ: تو انگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرًا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُؤَيِّسُ يُؤَيِّسَانِ يُؤَيِّسُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْيَسَرُوا أَوْيَسَرُوا إِيَّاهُ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إِيَّاهُ.

امر حاضر:

أَيْسِرْ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَا
----------	-----------	------------	-----------	-----------	-------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرْنَا	أَيْسِرَانَا	أَيْسِرُونَا	أَيْسِرَانَا	أَيْسِرُونَا	أَيْسِرُونَا
-------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

قالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: كَتَبْتُ فَأَنْتَ أَيْ رَرُوا لَقَدِمُوا اور ایس برروا لَقَدِمُوا.

أَنْصَرَ النَّخْلُ: دور یعنی رَحَّ أَنْصَرَ النَّخْلُ و هو یحتمل التناہ الموقایة، ای خرما بسیار شدہ پیش مرد، و بالخاصہ یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مواوی انور علی) يُوسِرُ: یوسر در اصل يُئیسِرُ بود، یا ساکن ما قبلش مضموم یا، را بہ او بدل کردند و همچنین
 در اُویسِرُ ماضی مجهول، مُؤیسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. اُنیسِرَانِ: اگر گوئی: کہ در اُنیسِرَانِ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانہ افتاد؟ گوئیم: چنانکہ ساکن اول حرف مدہ یائین بود، و دوم مدہ فم باشد آخر اجتماع ساکنین علی عدوی گوئید، و این نزد
 عرب جائز است، چنانچہ در ذائِةً وَ عُوَيْبَةَ، فاقہم.

بانون خفیفہ:

أَيَسِرُنْ	أَيَسِرُنْ	أَيَسِرُنْ
------------	------------	------------

امر غائب: لَيُوسِرُ لَيُوسِرًا لَيُوسِرُونَ تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرُ لَا يُوسِرًا لَا يُوسِرُونَ تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَّرٌ مُوسَّرَانِ مُوسَّرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: پهای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامًا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوَّمَ بود، او متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح و او را نقل کرده بما قبل دادند، و او در موضع حرکت بود، و ما قبل وی مفتوح، و او را بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، و در أَقَمْنَ تا آخر الف بالثکائے ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ نُقِيمٌ نُقِيمَانِ يُقِيمَنَّ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقَوِّمُ بود کسرہ بر او ثقیل بود بما قبل دادند، و رائے کسرہ و او بیاء بدل شد، و در يُقِيمَنَّ و نُقِيمَنَّ یاء بالثکائے ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أُنِيمَ أُنِيمًا أُنِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ نَقَامٌ نَقَامَانِ يُقَمَنَّ تا آخر، امر حاضر: أِقِمْ أِقِمَا أِقِمُوا، نون ثقیلہ: أِقِيمَنَّ أِقِيمَانِ أِقِيمُونَ أِقِيمَنَّ أِقِيمَانِ أِقِيمُونَ، نون خفیفہ: أِقِيمَنَّ أِقِيمَنَّ أِقِيمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، و او را بالف قلب کردند، و در يُقَمَنَّ و نَقَمَنَّ الف بیفتاد، نہی: لَا نَقَمْ، حمد: لَمْ يُقَمْ، یاء بالثکائے ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ يُقِيمُ، إقَامَةُ در اصل إقَوَامًا بود بر وزن إفعالاً، فتح و او را بما قبل دادند، و او الف شد، و بیفتاد عوض اوتاء در آخر در آوردند

أَقِمْ: أُنِيمُ در اصل أَقَوِّمُ بود و او مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت و او نقل کرده بما قبل دادند، و او را از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و میم، یاء را حذف کردند، أُنِيمُ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شَدَّ، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
 مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
 إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضَيْتَ تَأْخِرُ، إِرْضَاءٌ در
 اصل إِرْضَاؤٌ بود، و او واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال و او یاء
 که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وَرِدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وَرِدَاؤٌ بود، لقیف مفروق،
 الإِيجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيْجَاءً فَهُوَ مُوْجٌ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوْجِ، لقیف
 مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوِي يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
 مُهْوِي، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبُّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
 الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحْبَبَ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شَدَّ. [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَبِقَامِ الصَّلَاةِ﴾ (الاسماء، ۷۳)] ولا مصادر و افعال این باب که و او یاء دران
 بر اصل ماند، نیست، الإِخْوَانُ: نیازمند کردن و عشق، الإِهْوَاءُ: سببار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِرْضَاؤُ: بخردیدن آب
 و گنده شدن گوشت، الإِخْوَادُ: نیک کردن، الإِرْضَاؤُ: فری در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مہتر زدن و سیاہ زدن، الإِخْوَادُ: بجائے
 مہملہ نیک براندن، الإِعْوَارُ: برہند شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: در ویش شدن و کردن، الإِخْوَانُ: صیدر اکتیمن بر صیابو
 تا کبیرہ، الإِخْوَانُ: برگ نیارودن حرما، الإِعْوَانُ: کارر خصم دشوار فرار گرفتن و همچنین: إِرْضَاؤُ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ
 وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ وَ إِرْضَاؤُكَ
 الإِخْتِاسُ: زیرک زدن، الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ وَ الإِغْتِاسُ
 شُدَّ. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَى بود و او بود در موضع جالت، اکنون در رابع افتاد و او رایا، کرده و یاء را بافتتاح ما قبل الف کرده.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَى بود، و او واقع شد در امر که مجزوم بود یوقت پس آن و او یو علی افتاد، أَرْضَى شُدَّ.

كِسَاؤٌ. و مثال ناقص یائی مصنف ۷ ذکر کرده از است، الإِغْتِاسُ: توأمر کردن، الإِنشَاءُ: نیست کردن، أَنَسَى بُغْيِي إِمْنَاءً بِخ.

الفاء الإیمانُ: گرویدن آمنَ یؤمنُ إیمانًا، دو ہمزہ جمع شدہ اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمنَ بالف ودر أؤمنَ یواو، چنانکہ در ماتقدم معلوم شد، ودر یؤمنُ و مؤمنٌ
 قلب ہمزہ یواو جائزست نہ واجب.

واجب: آئکہ مصطفیٰ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإیاءة: نیرد مند محمدانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإیاءة:
 آزدون کے را مہوز العین چوں: الإیشاء: پس خوردہ گفداشتن مہوز العین ومثال چوں: الإیفاء: بخشم آزدون، الإیفاء:
 نوید کردن مہوز العین، وناقص چوں: الإیاءة والإیاءة: مہوز اللام، الإیفاء: خبر وایوں، مہوز اللام ومثال چوں:
 الإیفاء: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإیفاء: گمان بد بردن بکسی، الإیفاء: روشن شدن وکرون، مہوز الفاء
 والظیف مقرون چوں: الإیفاء: پہ آبا سے بردن کے را، والله اعلم. (مولوی انور علی)

تبره ضروری المحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهور العین و ناقص یائی الإِرْعَاءُ و الإِرَاعَةُ: نمودن اصل الإِرْعَاءُ الإِرْعَائِيُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، و اصل الإِرَاعَةُ الإِرَاعِيُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل داوند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگندند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاعَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرَيْنَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَيْنَا أَرَيْنَا إِنْجَاصُ أَرَى أَرَأَيْتَ بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل داوند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگندند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجتماع ساکنین حقیقه، و در حثیه غائبه بفرایم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در حثیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغنا بعد م علت قلب یاء الف نگرددید.

مضارع معروف: يُرِيُّ يُرِيَانُ يُرُونَ تُرِيُّ تُرِيَانُ تُرِينُ إِنْجَاصُ يُرِيُّ يُرِيَانُ بِرُوزْنِ يُكْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل داوند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضممه که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِيُّ تُرِيَانُ تُرِينُ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفرایم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغنا سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تقدیری شد.

ماضی مجهول: أَرِيَ أَرَيْنَا أَرَوْا أَرَيْتَ أَرَيْنَا أَرَيْنَا تا آخر، أَرِيَ در اصل أَرَائِيُّ بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغنا، مگر در جمع مذکر غائبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجہول: يُرَى تُرِيَانِ تُرُونَ تُرِي تُرِيَانِ تُرِينِ اِلْح، يُرَى در اصل يُرَايُيُ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرِي أُرِي تُرِي، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار حثنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمغزو وقت دخول نُنُ براں، و در ماتی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف گمردید.

لفی بلم معروف و مجہول: لَمْ يُرَ لَمْ تُرِيَا لَمْ تُرُوا اِلْح بکسر را معروف و بفتح آن مجہول، یاء مکسور از معروف و الف از مجہول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزہ و اعلال صیغنا بقوا نین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرِينِ، أَر در اصل أَرَايُ بر وزن أَسْكُرُمُ بود، ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در حثنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِيُرَ لِيُرِيَا لِيُرُوا لِيُرِي لِيُرِيَا لِيُرِينِ، لِيُرَ در اصل لِيُرَايُ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در حثنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِيَنَّ أَرِيَانَّ أَرُنَّ أَرِيَانَّ، در أَرِيَنَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آورند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيَّ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمدن دو ساکن بهم آمدند و او را بسبب استعناء از ضمہ و یاء را بجهت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دو ساکن محذوف ساختند، و در حثنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ: لَثْرَيْنَ لَثْرَيْنًا لَثْرُونَ لَثْرُونَ لَثْرَيْنًا لَثْرَيْنًا، در لَثْرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک جیابست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، ولَثْرُونَ بضم واو جمع مذکر از لَثْرُوا ولَثْرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثْرِي بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دوساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکور یائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا النَحِيشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخشوا الله وارضوا للرسول، واو راضمہ یاء را کسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اَرَيْنَ اَرْنَ اَرْنَ اَيْضًا اَرْنَا اَرُوا اَرِي، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو یائے محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکورات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَانٍ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيَانِي بر وزن مُكْرِمٍ بود ہمزه بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُونٍ بر وزن مُكْرِمُونَ بود چون ہمزه بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقاء ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرَي مَرَيَانِ مُرَوْنِ مُرَاةٌ مَرَيَانِ مَرَيَاتٌ، همزه در تمامی این صیغنا بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکور جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در حثثیه مذکور جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در حثثیه مؤنث بسبب حمل آن بر مُرَيَانِ حثثیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لظیف مقرون: الإيَاءُ؛ پناه و جای دادن که در اصل الإيَاءُيُ بود، دو همزه جمع شدند اول مکور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقع بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: أَوِيَّ أَوِيًّا أَوُوا أَوَتْ أَوَيْنَا أَوَيْنَا أَوَيْنَا تا آخر، آوی در اصل أَوِيَّيُ بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف وجوباً منتقل شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرکت و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکور واحد و حثثیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در حثثیه مذکور بسبب لزوم التباس شی بواحد، و در باقی صیغنا به نه یافتن علت قلب یا الف نگرود.

مضارع معلوم: يُؤْوِيُّ يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِيُّ تُؤْوِيَانِ تُؤْوِينَ الخ، يُؤْوِيُّ در اصل يُؤْوِيُّيُ همزه فاء کلمه بود همزه منفرده ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً و او شد، و همچنین در سایر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکور ضمه، و از مخاطبه کسر از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیگنند، و درین صیغنا او در او ادغام نشد؛ زیرا که او اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أَوُوِيَ أَوُوِيًّا أَوُوُوا أَوُوِيَّتْ أَوُوِيْنَا أَوُوِينَا تا آخر، أَوُوِيُّ در اصل أَوُوِيُّيُ بود همزه ثانیه ساکنه واقع بعد همزه مضمومه وجوباً و او شد، و همچنین در باقی صیغنا، و بسبب اینکه داد اول بدل همزه آمده است ادغام نگرود، و یاء از جمع مذکور بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجہول: یُوَوِیْ یُوَوِیَانِ یُوَوُونَ نُوَوِیْ نُوَوِیَانِ یُوَوِیْنَ تا آخر، یُوَوِیْ در اصل یُوَوِیْ بر وزن یُکْرِمُ یُوُو ہمزہ منفردہ ساکنہ واقعہ بعد مضموم جوازاً یُوَوِیْ منقلب گشت، و ہچنین در تمامی صیغہ، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہچنین در واحد مَوْنَتْ و مخاطب و دو صیغہ متکلم و این الف از صیغہ جمع مذکر و مخاطبہ باجماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغہ یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل ہمزہ آمدہ است در او مدغم نگرددید.

نقی بلم: لَمْ یُوَوِیْ از معروف بکسر و او از مجہول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و ہچنین از لَمْ یُوَوِیْ و لَمْ یُوَوِیْ و لَمْ یُوَوِیْ، و از جمع مذکر و مخاطبہ یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از ان در معروف، و الف در مجہول باجماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: اُوِیْ اُوِیَانِ اُوِیْ اُوِیْنَ، ہمزہ بقاعدہ آوی و جو با الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن باجماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجہول: یُوَوِیْ یُوَوِیَانِ یُوَوُونَ یُوَوِیْنَ، یُوَوِیْ در اصل یُوَوِیْ بر وزن یُکْرِمُ یُوُو ہمزہ بقاعدہ معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغہ، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر و درین صیغہ، و از جمع مذکر و مخاطبہ باجماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اُوِیْنَ اُوِیَانِ اُوِنَ اُوِنَانَ، یائے محذوفہ بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و اُوِنَ بضم و او جمع مذکر را از اُوِنَانَ نمودند، و بکسر آن مخاطبہ را از اُوِیْ چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را کہ علامت بود بجهت استغناء از ان بسبب ضمہ و کسرہ ما قبل بسبب التقای ساکنین بیگنندند، چنانکہ معلوم شد.

امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ: لَثُووَيَنَّ لَثُووَيَانَ لَثُووَوْنَ لَثُووَوَيْنَ لَثُووَيَنَّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست کہ باز آید، چون ما قبل نون ثقیلہ متحرک بود و قابل حرکت نبود، لہذا یاء را کہ الف بدل آن آمدہ بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبہ چون آمدن نون ثقیلہ دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن و او را ضمہ و یاء را کسرہ دادند، و بسبب نبودن کدائی دلالت کنندہ بران واو و یاء را حذف نہ ساختند.

امر حاضر بانون خفیفہ: اَوِيَنَّ اَوِيْنَ اَوِيْنَا اَوِيْنَا اَوِيْنَا اَوِيْنَا، بر قیاس نون ثقیلہ در تخفیف ہمزہ و اعلال ایضا.
امر معروف بانون خفیفہ: اَوِيْنَا اَوِيْنَا اَوِيْنَا، بقلب نون خفیفہ ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبہ بواو و یاء، یا چون نون خفیفہ محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبہ واو و یاء محذوفہ بزوال علت حذف باز آمد بوجہ مذکور سابق، و ہمیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نہی.
قانون: چون در صیغہ جمع مذکر و مخاطبہ بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو و یائے علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکورہ مدہ است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آن مدہ را بسبب استغناء از ضمہ و کسرہ ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدہ را بحرکت مناسب حرکت دہند.

اسم فاعل: مُوَوِيَنَّ مُوَوِيَانَ مُوَوَوْنَ مُوَوَوَيْنَ مُوَوِيَنَّ مُوَوِيَانَ، مُوَوِيَنَّ مُوَوِيَانَ، در اصل مُوَوِيَنَّ بود ہمزہ بقاعدہ یُوَوِيَنَّ در تمامی صیغہا جوازاً بواو بدل شد، و مانع او غام از سابق معلوم کہ واو اول بدل ہمزہ است، و یاء بعد سقوط ضمہ اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بقتل ضمہ آن بما قبل بعد ازالہ حرکت آن با اجتماع ساکنین یشتاد.

اسم مفعول: مُؤَوِّی مُؤَوِّیَانِ مُؤَوِّونَ مُؤَوِّاةٌ مُؤَوِّیتَانِ مُؤَوِّیَاتٍ، مُؤَوِّی وراصل مُؤَوِّیِّ بر وزن مُكْرَمٌ ہوو ہمزہ بقانون مذکور در تمامی صیغنا یواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتخائے ساکنین ساقط شد، و در تشنیه مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس یواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجتماع ساکنین بیفتا وے التباس مفرو و تشنیه مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تشنیه مؤنث مضارع مجہول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے کثیر باشد چون: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوَتْ الْأَمْوَالُ، وَاذْ بَرَّاءَ مَبَالِغًا بَاشَد، چوں: صَرَخَ: هُوَ يَدُاشَد وَصَرَخَ: نِيكَتْ هُوَ يَدُاشَد، وَاذْ بَرَّاءَ تَعْدِيَةً يَدُ، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، وَاذْ بَرَّاءَ نِسْبَةً يَدُ بَاشَد، چوں: فَسَقَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، وَمصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وَفِعَالًا چوں: كَذَّبًا، وَتَفَعَّلًا چوں: نَبَصِرَةً، وَفِعَالًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نِيذْ آید صحیح ومثال و اجوف ومضعف این باب بریکت قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ.

و ناقص یائی چوں: نَسِيَ يُنْسِي تَنْبِيَةَ الْمُنْسَى الْمُنْسَى نَنْ لَا تُنَنَّ، وَمصدر ناقص یائی این باب و ائما بر وزن تفعیل آید، و گاه باشد که بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تَنْزِي دَلْوَهَا تَنْزِيًا كَمَا تَنْزِي شَهْلَةَ صَبِيًا

برائے کثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکه باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمده، گاهی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاهی در قاعل نحو: مَوَتْ الْأَبْوَابُ یعنی فوت شدند بسیار دران، و گاهی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من در بای بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبْتُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکه صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیلده، بلکه کفار و دوان و جز آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کسی درین مابوه آمده اکثر است. بقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوئے کافر نمودم و فی "الراج" الإكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقهاء و احدثین است، و الله اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فَهِيَ تَنْزِي: بدانکه ای شعر از بحر رجز ممدس مطوی مقلوب است، تقطیع: هِيَ تَنْزِي مَفْتَعِلُنْ رِي دَلْوَهَا مَتَعَلُّنْ نَزِيًا مَفْعُولُنْ، كَمَا تَنْزِي مَفَاعِلُنْ زِي شَهْلَةَ مَسْتَفْعِلُنْ صَبِيًا مَفْعُولُنْ. لغات: تَنْزِي: چنبانیدن. شهله: زن میان سال عاقله و این از صفات مختص بزنان است مردوان باه موصوف نشوند، فَلَا يُقَالُ: زَحَلَّ شَهْلَةٌ، وَنِيذْ زَيْدٌ عَمَرَشَ بِجَهْلٍ وَبِحُجٍّ يَابِغًا سَالٌ رَسِيدٌ بَاشَد، شاعر وصف می کند نازد خود را باینکه این نازدی چندان، دلو خود را که کثایت است از پستانش چنبانیدنے سخت، چنانکه می چنباند زن میان سال کودک را، یعنی چنانکه چنبانیدن زن میان سال کودک را خالی از لطف نمی باشد پنجمین تحریک این نازد =

مہموز ہر باب چون صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص وارد، چون: وَصَى يُوصِي تَوْصِيَةً، وَطَوَى يُطَوِي تَطْوِيَةً.

باب مفاعلہ: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یکت بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، ودیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چون: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرُوًا، و شاید کہ بین اشئین نباشد چون: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

«پستان خود را، یا از لطف و ذوق می دہد، و این معنی را شارح لغزک اختیار کردہ است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاق یافتہ باشد، و محقق آنست کہ یعنی در شواہد اللہیہ می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہی کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری بی پندہد و بر میکشد و لو خود را، چنانکہ حرکت می دہد زن بی طفل را ای چنانکہ حرکت می دہد زن بی طفل را بحال لطف و مراعات آرامی باشد، بچشمین این زن با وصف نو عمری و لو را آہستہ آہستہ بحال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہموز ہر باب: مہموز الفاء چون التَّاجِلُ: معین کردن، مہموز العین مہتر گردانیدن، مہموز اللام: التَّحْفَةُ عطا کردن، التَّحِيَّةُ: پیناں داشتن، مہموز الهمین و مضاعف چون: التَّأْيِيسُ: بنہاد اگندن، مہموز الفاء واجوف وادی چون: التَّأْوِيلُ، و از یائی چون: التَّأْيِيسُ، مہموز قاف و ناقص چون: التَّأَكُّفُ، مہموز الهمین و ناقص: التَّزْيِينُ آئینہ قرار دے کے داشتن مثال و مہموز الهمین چون: التَّحْيِيسُ: نو مید کردن، مثال مہموز اللام: التَّحْوِيسَةُ: کسے را پاکت کردن، مہموز اللام واجوف وادی: التَّشْوِيَةُ و التَّشْوِي: کسے را جائے دادن و از یائی: التَّشْوِيَةُ: با سایہ روشن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست امی شریکت بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یکت بدیگری آن کند کہ باوے کند، مگر آنگہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چون: نَاصِلٌ زَيْدٌ عَمْرُوًا یعنی تیر اندازی کردن با ہم زید و عمر، و از بنفاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرواند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چون: كَتَبْتُ زَيْدًا وَكَاتَبْتُ زَيْدًا عَمْرُوًا، وَحَدَّثْتُ نُوْنًا وَحَادَثْتُ زَيْدًا نُوْنًا، و موافقت مجرور چون: سَافَرْتُ وَسَعَرْتُ، و افعال چون: تَعَدَّدْتُ وَتَعَدَّدْتُ، وَتَعَدَّدْتُ عَلَيَّ التَّلْبُ وَأَشْرَفْتُ عَلَيَّ، و تَعَدَّدْتُ وَتَعَدَّدْتُ، و تَقَاعَلُ چون: شَانَمٌ وَتَشَانَمٌ، و افعال: كَثَّرْتُ الشَّيْءَ وَاسْتَكْثَرْتُ لَهُ، و راسے ابدال یعنی آمدن فعل از افعال بے آنگہ مجرورش بدین معنی آمدہ باشد چون فَانَسَى الزَّمَانَاتِ: بمعنی رنج چیزی کشیدن، بخلاف فَنَسَا قَسْوًا، مجرورش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فافهم. (مولانا محمد اعلیٰ آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعيلاً می آید، چوں: قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُفَاتِلَةً وَقِتَالًا وَقِتَالًا، وصحیح ومثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارِبٌ وَوَاعِدٌ وَقَاوِلٌ، ناقص یائی المُرَامَةُ: بایک و دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَةً المُرَامِي المُرَامِي رَامٍ لِأَتْرَامٍ، لقیف همچو ناقص آید، چوں: وَافِي يُؤَافِي مُؤَافَاةً، مهور هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: المَحَابَّةُ وَالحِبَابُ: بایکدیگر دوستی و اشتن حَابٌ يُحَابُ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابِبُ، بعد از آنکه او غام کردند هر دو یکسان شدند، الاور دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبِينَ نُحَابِبِينَ مجهول: يُحَابِبِينَ نُحَابِبِينَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابِبٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابِبَةٌ، امر: حَابٌ حَابٌ حَابِبٌ، نمی لَأُحَابِبَ لَأُحَابِبَ لَا تُحَابِبُ.

باب افعال این باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعُلٌ چوں: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الإِتْهَابُ: بهیہ قبول کردن،

وقاوِلٌ: مُفَاتِلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مهور هر باب: اَمْرٌ يُؤَامِرُ سَأَلَ يُسْأَلُ وَحَامِلٌ يُحَامِلُ وَانْمَ يُؤَامِمُ، وَرَأَى يُرَافِي وَوَأَطَى يُؤَاطِي وَبَلَّوَى يُبَلَّوِي وَبَلَّوَى يُبَلَّوِي مَالُو.

مطاوع: مُطَاعَةٌ در لغت بمعنی التقیاد و امتثال است، دور اصطلاح عبارت است از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد و دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اِجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل او است در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوْنَةٌ قَانَانٌ یعنی طامت کرد او را پس طامت زود گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی فروخت آتش را، پس فروخت گرد آتش، و برائے اِخْتِازٌ آید چوں: اِخْتَحَرَ یعنی حجره ساخت، و تحیر می برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِخْتَالَ، یعنی برائے خود حیوید، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید که حجره را بر سر ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالحی آسی)

اِنَّهْبَ يَنْهَبُ اِنَّهَابًا الْمُنْتَهَبُ اَنْهَبَ لَا تَنْهَبُ، اصل اَنْهَبَ اَوْ تَنْهَبَ بود و اورا تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَنْهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِنَّهْبَ يَأْتِيهِ اِنَّهَابًا چون: اِنَّتَعَدَ يَأْتَعِدُ اِنَّتَعَادًا، مثال یائی: اِنْتَسَرَ يَنْتَسِرُ اِنْتَسَارًا که در اصل اِنْتَسَرَ يَنْتَسِرُ اِنْتَسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِنْتَسَرَ يَأْتَسِرُ اِنْتَسَارًا، اجوف واوی الاِجْتِنَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبِ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبُوا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر باهم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَبَيْتَ در اصل اُجْتَوِبْتُ بود کسره او را برما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: الاِجْتِنَابُ: برگزیدن، ماضی: اِجْتَنَزَ مستقبل: يَجْتَنِزُ اِجْتِنَازًا در اصل اِجْتَنَزَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُجْتِنِزْتُ در اصل اُجْتِنِزْتُ بود کسره بر یاء ثقیل بود و برما قبل دادند

اِنْهَبَ - بدانکه این لغت بعضی چهارمین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِنْهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و اِنْهَبَ بقلب و او بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مَوْنَهَتْ مَوْنَهَتْ و اِنْتَسَرَ باهائے حرف علت و عدم و او نام آن. اِجْنَبَ: در اصل اِجْتَوِبْتُ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع سائین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اُخْتِزَ - بدانکه اصل تحریک در همزات وصل کسره است: زیرا که حرف و حرف و انما مجری بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسری و عند الازدواج و وجود واوی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و واوی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متروکست لازم نماید چون: اُخْرِجْ و اسْتَنْفِمْ و اِجْنَبْ و اِجْتَوِبْ پس کسره اش از انجا که اصلی است و تابع کسره و فتح حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چون: اِجْتَنَزْتُ و خواه مفتوح چون: اسْمُهُ و اِجْتَنَزْتُ و اسْتَنْفَمْتُ همزه مکسور خواهد بود، در حال خود باقی خواهد ماند، بذا تفصیل مافی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هوید باشد که چنانکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه بهم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، و الا مکسور چنانکه اصلی است و ضمه همزه در مثل اذیعین با وجود کسره ثالث، برائے الفتراق ناقص و اوای از ناقص یائی است پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل: اَنْفِزْتُ و اُخْتِزْتُ با وجود کسره ثالث خواه خالص باشد و خواه با شام چون: اُخْتِزْتُ و اَنْفِزْتُ و همزه با وجود ضمه ثالث چون: اُخْتَوِزْتُ -

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یا اِجْتِنَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى يَحْتَبِي اِجْتِنَاءُ

- وَالْقَوْدُ واضح شد فقط بدون ضمّه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهورست. و من بعد اگر چه طبع سلیم مناخری شمیر تردوسه درین قاعده باقی نماند، لکن در بعضی اقسام محال سندی از کتب ائمه معتبرین قدما، و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمّه آن نزد ضمّه ثالث خالص باشد خواه با شام نقلی کنم.

قال ابن الناجم: وإن كان الماضي معتل العين على الفعل كاختار وانقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ همزة الوصل على حسب اللفظ، بما قبل حرف العلة. وفي "الوضع المسالك" بلفظ همزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب الناء والقاف من الكسرة والضمّة والإشمام، وفي "البيهجة المرصية" ولفظ همزة الوصل كحركة الناء والقاف من نحو انقاد واختار عند كوهما بمجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاحتور وانقود، والكسر كاحتور وانقيد، والإشمام، ونحوي همزة تمثل حركة الناء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوينی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ وَالْقَوْدُ كسره ضمّه و اشمام و درین ابواب همزه یهنا تا پنج حرف ثالثی باشد، و فی "شرح الأصول لألمیریة" تضم همزة الوصل فیما وقع بعد الساكن منه ضمة أصلية نحو أحرح، و يضم ضمها كسرة قبل كسرة تشم ضمة نحو اختور. وقال أبو حیان: إذا أضمت الضمة في الناء والقاف من نحو اختير والقيد أضمت همزة الوصل، وإذا أصلحت الكسرة كسرت الضمة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم درین باب نقلی کردم، و اگر حالاً هم در دل اختلافی پیدا شود، و گوید: که درین عبارت که بقلم آوردی تقلید ضمّه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریحست. بر تقلید غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که بین کلمه اگر محکوم باشد همزه وصل هم محکوم باشد چون اِصْرَبْتُ، و این صریحست و در آنکه اِصْرَبْتُ بضم همزه غلطست، آری ملأ را حاجت بتفصیل تقلید و تحلیل در آن هنگامی افتد که در زبان شان حرکتی خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ما شائع شده در بعضی اذهبان با وجود تشبیه بهم بحرکتش، لهذا نفس کردیم که ضمّه همزه و اِخْتَبِرَ با وجود کسره ثالث، لفظ محضست گو در لغت رویه هم یافت شود چرا که اعتبار رفاقت فیصد و مذاهب مختلفی باشد در رفاقت غریب، ثابت و لا تتبع الملوی. (مولوی انور علی)

الإجْتِنَاءُ: ناقص و ابوی الإِجْتِنَاءُ: پسندیدن، لقیف مقرون الإِسْتِنَاءُ: راست شدن، مهور فاه الإِتْبَاحُ: شوریده شدن کار، مهور فاه مضاعف الإِجْتِنَاحُ: فروخته شدن آتش، مهور فاه و اجوف الإِجْتِنَالُ: ساختهن و نیکو کردن چیزی، مهور فاه و ناقص الإِجْتِنَاءُ: تصمیم کردن، مهور بین الإِجْتِنَابُ: اندوگین شدن، مثال و مهور بین الإِجْتِنَابُ: شرم داشتن، ناقص و مهور بین الإِجْتِنَاءُ: درماگی شدن و مفلس شدن، مهور اللام الإِجْتِنَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهور اللام، الإِثْكَانُ: تکیه کردن، اجوف و مهور اللام الإِسْتِنَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُحْتَبِي الْمُحْتَبَى اجْتَبَ لَا تَحْتَبُ، مضاعف الإمتداد: كَثِيرَانِ امْتَدَّ امْتَدَّ امْتَدَّ امْتَدَّ فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول يكمان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، واصل اسم مفعول مُمْتَدِّدٌ، امر حاضر: امْتَدَّ امْتَدَّ امْتَدَّ، نهي: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ، باب انفعال این باب متعدی نباشد، ومطاوع فعل بود، چون كَسَّرْتَهُ فَانْكَسَرَ، وشاید كه مطاوع أَفْعَلَ باشد، چون أَرْعَجْتُهُ فَانْزَعَجَ، اجوف واوی الإِنْقِيَادُ: رام شدن، انْقَادَ يَنْقَادُ انْقِيَادًا، امر: انْقَدْ نَهَى لَا تَنْقُدْ، ماضی مجهول: انْقَيْدَ اصْلَحَ انْقُودَ بود، كسره بر واو ثقل بود بما قبل واوند بعد از سلب حرکت ما قبل واو ساکن ما قبل مكسور بپاء بدل شد، انْقَيْدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الإِنْصِيَاءُ: سوده شدن انْمَحَى يَنْمَحِي انْمَحَاءُ الْمُنْمَحِي الْمُنْمَحَى انْمَحَ لَا تَنْمَحَ، ویرس قیاس بود لفیف مقرون الإِنْزِوَاءُ: گوشه گرفتن، انْزَوَى يَنْزَوِي انْزِوَاءً فَهُوَ مَنْزَوٍ وَذَلِكَ مَنْزَوِي امر حاضر: انْزَوْ، نهي: لَا تَنْزَوْ، مضاعف الانصباب: رِيخْتَهُ شَدْنِ انْصَبَّ انْصَبَّ انْصَبَّ انْصَبَّ فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر انْصَبَّ انْصَبَّ نهي لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چون: اسْتَحْتَبَ واستَخْرَجَ، وشاید كه برائے انتقال باشد از حالی بحالے چون: اسْتَحْجَرَ الطَّلِيحُ واستَنْوَقَ الْحَمْلُ، وشاید كه بمعنی اعتقاد باشد

كَسَّرْتَهُ خُلُوهُ اصْلَحَ متعدی باشد، چون: كَسَّرَ وَانْكَسَرَ چون: عَدَمَ وَانْعَدَمَ وَبَحْسِنَ ضرورست كه این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

انْصَبَّ: مهور قار چون الأَنْطَارُ: كَجْ شَدْنِ، مهور قار، واجوف الإِنْصِيَاءُ: كَجْ شَدْنِ، مهور الصَّيْنِ الأَنْصِيَاءُ: دریده شدن ملك، مهور الصَّيْنِ وناقص الأَنْصِيَاءُ الأَنْصِيَاءُ، مهور الامام الأَنْطِلَاءُ، فرو مروان آتش. اسْتَحْتَبَ: الأَنْصِيَاءُ بوشن چیزی خواستن الأَنْصِيَاءُ: بیرون کردن خواستن

چوں: اسْتَكْبَرْتُهُ وَاِسْتَعْصَبْتُهُ، مثال واوی الِاسْتِيْحَابُ: سزاوار چیز سے شدن اِسْتَوْجَبَ يَسْتَوْجِبُ اِسْتِيْحَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ امر اِسْتَوْجَبَ نهي لَا تَسْتَوْجِبُ بر قیاس صحیح اِسْتِيْحَابًا در اصل اِلِاسْتِيْحَابًا بود، واو بجهت کسرہ ما قبل یا شد، اجوف واوی الِاسْتِقَامَةُ راست شدن اِسْتَقَامَ يَسْتَقِيمُ اِسْتِقَامَةً بر قیاس اَقَامَ يَقِيمُ اِقَامَةً ناقص یائی الِاسْتِيْحَابُ: خیمہ زدن، اِسْتَحْيَى يَسْتَحْيِي اِسْتِيْحَابًا اَلْمُسْتَحْيِي امر اِسْتَحْيَ نهي لَا تَسْتَحْيِ، لفیف مقرون الِاسْتِيْحَابُ: شرم داشتن، اِسْتَحْيَى يَسْتَحْيِي اِسْتِيْحَابًا فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَاَذَاكَ مُسْتَحْيٍ امر اِسْتَحْيَ نهي لَا تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مہوز قہ چوں: الِاسْتِيْقَابُ: اوب حرفتن، اجوف واوی مہوز قہ الِاسْتِنْسَابَةُ: عوض خواستن، ناقص و مہوز قہ الِاسْتِنْبَاءُ: یار سے خواستن، لفیف مقرون و مہوز قہ الِاسْتِنْيَاؤُ: رحمت کردن، مہوز الصمن الِاسْتِنْبَاءُ: بر سات رفتن، مثال و مہوز الصمن الِاسْتِنْسَابُ: نومیہ شدن، ناقص و مہوز الصمن الِاسْتِنْيَاؤُ: مرائی شردن، مہوز لام الِاسْتِنْبَاءُ: خیر جستن، مثال، و مہوز لام الِاسْتِنْبَاءُ: نرم شدن، اجوف و مہوز لام الِاسْتِنْبَاءُ: علاج کردن تا قی اعد.

اجوف واوی: اجوف یائی چوں: الِاسْتِيْحَارَةُ، اِسْتَحَارَ يَسْتَحِيرُ اِسْتِيْحَارَةً، بدانکہ از اجوف واوی چند باب بر اصل الِاسْتِيْحَارَاتُ الِاسْتِيْوَاخُ الِاسْتِيْلَاخُ الِاسْتِيْحَاذُ الِاسْتِيْقَامُ الِاسْتِيْحَوَاضُ الِاسْتِيْحَوَافُ، و درین آخر تعلیل ہم رواست الِاسْتِيْوَاخُ الِاسْتِيْوَاكُ الِاسْتِيْحَوَالُ، و از اجوف یائی چوں: الِاسْتِيْنَابُ فرخواستن مادہ بر. (مولوی نور علی) **یَسْتَقِيمُ:** در اصل یَسْتَقِيمُ بود، واو مکسور ما قبلش حرف صحیح ساکن کسرہ واو نقل کرده بما قبل داوند بعدہ واو ساکن ما قبل او مکسور آن واو را بیار بدل کردند. **اِسْتِقَامَةُ:** در اصل اِسْتَقِيمُ لما بود و واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل و اوند اجماع ساکنین شد در میان واو والف، یکے را حذف کردند تا عوض مخدوف در آخر او در آورند، اِسْتِقَامَةُ شد **الِاسْتِيْحَابُ:** و مثال ناقص واوی اِسْتِيْحَابُ: شیرین شردن، اِسْتَحْلَى يَسْتَحْلِي اِسْتِيْحَابًا.

اِسْتَحْيَى: بدانکہ اہل تجار شرط کرده اند در قاعدہ نقل حرکت واو و یار کہ بعد ساکن در بین کلمہ اعدہ بانکہ آن کلمہ ناقص باشد چوں بَطَوِيٍّ و بَطَوِيٍّ و بَطَوِيٍّ کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن متعینست، لهذا در اِسْتَحْيَا و اِسْتَحْيَا حرکت یار را نقل کرده بما قبلہ نہ ہند؛ زیرا کہ اگر در سنا تعلیل بتخل حرکت و قلب یار بالف و حذف آن بسبب اجماع ساکنین روا دارند لازم آید اجماع دو تعلیل در وہ حرف اصلی و این باعث تشویش و خرابی بنائے کلمہ است لہذا در لغت حقیقہ رواست نقل حرکت بسوئے ساکن، و قلب آن بالف و حذف الف از جهت تخفیف بر خلاف قیاس، و این خلاف طریق تعلیلست، و از چند وجہ مخدوشست تفصیلش در کتب کبار مسطورست. **اِسْتَحْيَى:** اِسْتَحْيَى را از نَسْتَحْيَى بنا کرده، بعد حذف علامت مضارع مہوز و حمل در او نقل آورند، و آخرش را وقت کردند علامت و محلی سقوط یائے آخر شد، اِسْتَحْيَى شد.

و شاید کہ گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحُ، و در حقی جائز است کہ ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يَحِيُّ، لَفِيْفٌ مَفْرُوقٌ اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِغْفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَتَبَّ يَسْتَتِبُّ اسْتِتَابًا الْمُسْتَتَبُّ الْمُسْتَتَبُّ أَمْرٌ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَتِبُّ لَا تَسْتَتِبُّ لَا تَسْتَتِبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نھی غائب و حمد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعلّ باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمٌ وَتَرَهَّدٌ، و بمعنی مهلت آید چون: تَحَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و و تاء جمع شوند جائز باشد کہ یکے را بیندازند چون: تَنَزَّلَ الْمَلَائِكَةُ وَتَنَزَّوْاُ

حی: درین اشاره است بآنکہ ترک ادغام و باقی داشتن این کلمہ بر اصل خود اکثر و فصیح است از ادغام، پس قرار شد کہ در حقی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ يَلْتَحِ حَاءٌ و معلوم، و حَيَّ يَلْتَحِ حَاءٌ و مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اسْتَحْيِي و حَيَّوِي کہ مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است کہ در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِي و اسْتَحْيِي و حَيَّوِي، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم ست بر ادغام ادغام را مستع و دارند ازیرا کہ چون یاد لام کلمہ بسبب اختلاف ما قبل بالف مبدل شد، چنانسین باقی نماند کہ در آنها ادغام نموده می شد (منذ)

و بمعنی تکلف: ای عاظم کردن چیزی کہ در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تکمیلش داشت باشد چون: تَحَلَّمٌ زَيْدٌ کہ فاعلش می خواهد کہ خود را حلیم نماید یا بظاہر افعال اهل علم، و قصد می سازد کہ حلیم شد، و همین ست فرق در باب تفعّل و تفاعل کہ در ان فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بکے قصد اظهار نالودن آن می کند چنانچہ: تَحَاوَلُ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد کہ جاهل شود. و تشبہ آید: مثال تشبہ نَكَرَفَ زَيْدٌ كُوفِيَانٌ مانند کرد خود را کوفی است کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلَ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تا بے اول کہ در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکہ بعد متحرک و یاد مدد واقع شود چون: تَنَزَّلَ وَتَنَزَّعْدُ كُوفِيٌّ فَتَنَزَّلُ وَتَنَزَّعْدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ بِادْغَامٍ وَبِزَيْنٍ سِتْ قَرَارَاتٌ لَا تَتَّخِذُوا،

عَنْ كَهْفِهِمْ: ناقص یا اَلتَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِّيًا، اصل مصدر تَمَنَّىا بود ضمّه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نمی: لَا تَمَنَّ بخذف یک تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبِّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن است که میان متعدد باشد چنانکه باب مفاعله، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چون: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، و در مفاعله یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکه گفته شد، و شاید کہ بمعنی اظهار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چون: تَحَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چون تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللهُ تَعَالَى:

كَهْفِهِمْ: تمام آیت: ﴿وَنَزَى الشَّمْسُ﴾ و بنی تو اسے سیندھ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چون طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْمِينِ﴾ بسوے راست آیدہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال اقلد ﴿إِذَا عَزَنَتْ﴾ و چون غروب کند ﴿تَقْرِضُهَا﴾ ہر دو را ایشان دیگر ﴿ذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوے چپ گنجدہ ﴿وَهُمْ﴾ و ایشان ﴿مِنْ مَحْوَرِ مَنَةٍ﴾ در فرائی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از قفس غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوه بنالوس بود لہذا جرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار متافت، و عنونت آنرا تحلیل میگرد و ہوا را باعتبار بازی آوری، و درون غار نمی تافت، تا اوان و اجسا و ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہند گمراہد. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی اَلتَّرْوُحُ: شبانہ و رفتن، اجوف یا اَلتَّرْوُذُ: افزودہ شدن، لطیف مقرون واوی اَلتَّرْوُذِي: سیراب شدن، لطیف مقرون یا اَلتَّرْوِي: صاحب زینت شدن، مہموز اللام اَلتَّأْدُتُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہموز اَلتَّأْتُتُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہموز اَلتَّأْوُذُ: تاویل کردن، اجوف یا اَلتَّأْوُذُ: نیر و مند شدن، ناقص و مہموز فار اَلتَّأْوِي: پیدری گرفتن و گردن کشی کردن، لطیف مقرون واوی و مہموز فار اَلتَّأْوِي: جمع شدن، لطیف مقرون یا اَلتَّأْوِي: قصد چیزی کردن، مہموز اللھن اَلتَّكَاؤِي: رہنجانیدن، مثال و مہموز بین اَلتَّكَاؤُ: زندہ در گور کردن، مہموز اللھن ناقص اَلتَّكَاؤِي: فراغ شدن پوست، مہموز لام اَلتَّكَاؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہموز اللام اَلتَّكَاؤُ: وست دروے شستن، اجوف و مہموز لام اَلتَّكَاؤُ: جائے گرفتن، اجوف یا اَلتَّكَاؤُ و مہموز لام اَلتَّكَاؤُ: ساختہ شدن.

﴿ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا حَنِيتًا ﴾ ای اَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عِشْقُ بَازِي كِرْدُون، تَصَابِي
 يَتَصَابِي تَصَابِيًا ضَمَّةٌ در مصدر بکسر بدل شد، چنانکه در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم
 مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابِ نَبِي: لَا تَصَابِ بِمَجْذِفِ يَكُ تَاءٌ، مَضَاعِفُ التَّحَابِ: بَايَكُ دِيگَر
 دُوسْتِي وَاشْتَرَنِ تَحَابٌ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابٌ تَحَابٌ تَحَابَتِ، نَبِي:
 لَا تَحَابٌ لَا تَحَابٌ لَا تَحَابَتِ.

فصل

یدانکه فاء در باب تفعل و تفاعل هر گاه یکی ازین یازده حروف باشد: تاء و ثاء و واء و ذال و زاء
 و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد که تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند،
 تساقط بدانکه قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجه واقع است امام حمزه تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند،
 و مثال بر همین قراءت است و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند با دغام تاء در سین
 و باقیان بکسر قاف از مفاعله می خوانند، و امام ابو حفص که درین دیار قراء قش مشهور است از ایشان است تَسَاقَطُ تُسْقِطُ از
 باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطُ: ﴿ وَهَرِي إِلَيْكَ بِجَذَعِ الشَّخْلِ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا حَنِيتًا ﴾ (مرم ۲۵) و مثل ده بسوی خود ای مریم سه خشک شده را،
 تا فرورد روز خرمای تازه، ظاهر از کلام مصحف چنان معلوم می شود که در آیت تَسَاقَطَ بعینه ماضی است مگر بتجدید برین قراءت
 اطلاع نیافت، آری بر قراءت حمزه که باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر به تَسْقِطُ بعینه تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع
 بماضی اشارت این است که مضارع در بنجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بعینه تائیت میباید چرا که تساقط مؤنث است و شاید
 که راء کلام مصحف وجهی است که ذمین ناقص بآن نمیرسد. (منذ)

تَصَابِيًا - اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بَايَكُ دِيگَر مَلامت كِرْدُون، اجوف یائی التَّلَاؤُبُ: اَفْرُودَن شَدَن، لَظِيف مَقْرُونِ واوی التَّلَاؤُي: نَبِي:
 خُوشِيَشْتَن رَا بِيچِي دَاوَر كِرْدُون، و یائی چوں: تَعَابِيًا عَلَيَّهِ الْأَمْرُ بِمَعْنَى أَعْيَابِهِ مَهْمُوزُ فَاءٍ چوں: التَّلَامُزُ يَكُ دِيگَر رَا فَرَمُودَن، مَهْمُوزُ فَاءٍ
 لَظِيف مَقْرُونِ چوں التَّلَامُزُ: قَصْد كِرْدُون، ناقص مَهْمُوزُ فَاءٍ التَّلَامُحِي: بَرَاوَرِي كِرْفَتَن بَايَكُ دِيگَر مَهْمُوزُ الْعَمِيْنِ التَّلَامُؤُتُ: قَاوَم كَشِيْدَن
 نَاوَسُ، و مَهْمُوزُ الْعَمِيْنِ التَّلَامُؤُتُ يَكُ دِيگَر رَا وِيْدَن، مَهْمُوزُ لَامِ التَّلَامُؤُتُ حَطَا كِرْدُون، مثال و مَهْمُوزُ لَامِ التَّلَامُؤُتُ كَثُرَ الْفُؤُ:

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزه وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اَطَهَّرَ يَطَهِّرُ اَطَهَّرًا، و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده است: اَلْمُرْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَارَاتِهِمْ ورس قیاس بود اَتَرَبَ يَتَرَبُّ اِتْرَبًا، و اَتَابَعَ يَتَابِعُ اِتَابِعًا، و اَبْتَتَ يَبْتِتُ اَبْتَتًا، و اِنَاقَلَ يَنَاقِلُ اِنَاقِلًا، و اِدْتَرَّ يَدْتَرُّ اِدْتَرًا، و اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، و اِدْكُرَّ يَدْكُرُّ اِدْكُرًا، و اِذَابَحَ يَذَابِحُ اِذَابِحًا، و اِزْمَلُ يَزْمَلُ اِزْمَلًا و اِزَاوَرُ يَزَاوِرُ اِزَاوَرًا، و اِسْرَعَّ يَسْرَعُ اِسْرِعًا، و اِسَارَعَّ يَسَارِعُ اِسَارِعًا، و اِشْحَعَّ يَشْحَعُ اِشْحَعًا، و اِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعِرًا، و اِصْعَدَّ يَصْعَدُّ اِصْعَدًا، و اِصَاعَدَّ يَصَاعَدُّ اِصَاعَدًا، و اِضْرَعَّ يَضْرَعُ اِضْرِعًا، و اِضَاعَنَ يَضَاعِنُ اِضَاعِنًا، و اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، و اِطَابَقَ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، و اِظْرَفَ يَظْرَفُ اِظْرَفًا، و اِظَاهَرَ يَظَاهِرُ اِظَاهِرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کرده در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء اقلند، و در اِخْتَصِمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَاذَلِكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزه وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزه می آرد برائے ابتداء بکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و ماضی و اسم فاعل و اسم مفعول آرد، یکے از باب نَعْمَلُ و دیگرے از باب تَفَاعَلُ کہ جمیع اشکله بیست و دو باشند، اَطَهَّرَ بِتَحْدِيدِ الطَّاءِ و اَلِهَاءِ در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فاءے تفاعل، تائے تفاعل را طاء گردند بعد دو حرف از یکت جنس بهم آمدند اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بکون ہمزه وصل آوردند بر همین قیاس ست تَطَهَّرَ، مگر آنکہ چون در وحایت ہمزه وصل نبود در نیادند.

فَادَارَاتِهِمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قُلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَاتِهِمْ﴾ (البقره: ۷۷) ہر گاہ می شنید نفسی را دفعی می کردید قل آتوا انفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

حَصَمٌ يُحَصِّمُ حِصَامًا فَهُوَ مُحَصِّمٌ وَمُحَصِّمٌ حَصَمٌ لَا تُحَصِّمُ، و بعضی فاء را بجبت التثانی
ساکتین حرکت بکسره و بند، و گویند: حِصَمٌ یَحِصِمُ حِصَامًا فَهُوَ مُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَ یَحِصِمُ
لَا تُحِصِمُ، همزه وصل یفتاد از برای حرکت فاء.

باب افعال: اِحْمَرَّ اِحْمَرًا فَهُوَ مُحْمِرٌ اِحْمَرًا اِحْمَرًا لَا تَحْمِرُ لَا تَحْمِرُ.

حَصَمٌ: یاد آنکه حَصَمٌ در اصل اِحْتَصَمَ بود تا آنکه افعال ایضا جمع شد تا در اصاد کردند بعد دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو
متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده و ما قبل و اول را در ثانی اوقاف نمودند اِحْتَصَمَ شد، همزه که
بجبت تقدیر ابتدا بیگون آورده بودند حذف کردند حَصَمٌ بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسره و بند تا، التباس بماضی باب تفعیل نیفتد
و بیضه بکسر خاء خوانند، و این کسره بر آنست که هر گاه تا، را صاد کرده در اصاد اوقاف کردند لاجرم حرکت صاد اول آنگذند، پس خاء
را حرکت کسره دادند از آنکه ساکن هر گاه متحرک شود بکسره متحرک گردد چون در ماضی فته و کسره خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را
نیز ملقح و مکور کردند بحسین دو وجه مذکور پس گویند: حَصَمٌ یَحِصِمُ و گاهی یا افعال فاء یا، را بهم مکور نمایند بچسین در امر فته
و کسره فاء هر دو جائز است پس گویند حَصَمٌ حِصَمٌ، و بچسین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتحه و کسره خاء می گویند چون: مُحَصِّمٌ
مُحَصِّمٌ و مُحِصِمٌ و مُحِصِمٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضم و بند بسبب اجتناع ضم، و در مصدر هم سوائے فتح
و کسره یا تا همزه وصل نیز مروی شده، و این شاذ است همچنانکه اجتناع ساکتین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر:
حَصَمٌ حِصَامًا اِحْصَاءً و طریقه اوقاف هر یک از این حروف و واژگان درین قیاس باید کرد.

صرف صحیح:

حَصَمٌ یَحِصِمُ حِصَامًا وَ حِصَامًا وَ اِحْصَاءً فَذَلِكَ مُحَصِّمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ حِصَمٌ یَحِصِمُ حِصَامًا
وَ حِصَامًا وَ اِحْصَاءً فَذَلِكَ مُحَصِّمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ حِصَمٌ یَحِصِمُ وَ حِصَمٌ یَحِصِمُ وَ حِصَمٌ یَحِصِمُ
الطرف من مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ وَ مُحِصِمٌ

و در بعضی رساکن صرف اثبات همزه در ماضی بهم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر بجهارگانه منتقل می شود حَصَمٌ حِصَمٌ اِحْتَصَمَ
اِحْتَصَمَ حِصَامًا حِصَامًا اِحْصَاءً وَ اِحْصَاءً و بعضی صرفیان در ماضی اوقاف نمودند و در اوقاف اوقاف نمودند حصول الاتساع
بماضی التفعیل فی الماضی لا غیر.

اِحْمَرَّ: اجوف و اوی الاغوی حاج: کج شدن، یا قی الاغیضاط: سفید شدن، ناقص الاغویا خدمت کردن، لظیف مقرون
الاغویا: سیاه شدن.

باب افعیال: اِحْمَارٌ بِحَمَارٍ اِحْمِيرَارًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارًا اِحْمَارًا اِحْمَارًا لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَخَرَجٌ يُدَخِرُجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَاجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُدَخِرُجٌ دَخَرَجٌ لَا تُدَخِرُجُ. باب تفعّل: این باب مزید فیہ رباعی ست دور ماضی وے کی حرف زائدہ است چون: قَدَخَرَجٌ يَدَخِرُجُ تَدَخِرُجًا فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ تَدَخِرُجٌ لَا تَتَدَخِرُجُ. باب افعلال: اِحْرَنْجِمُ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجَامًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِحْرَنْجِمٌ لَا تَحْرَنْجِمُ. باب افعال: الْاِقْشِعْرَارُ: مَوءٌ بِرْتَنٍ خَاسِتِنٍ، اِقْشَعْرٌ يَقْشَعِرُ اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشِعِرٌ اِقْشَعْرٌ اِقْشَعْرٌ اِقْشَعْرٌ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است الْاِفْعِنْسَانُ: واپس شدن و سخت شدن، اِفْعِنْسَنُ يَفْعِنْسِنُ اِفْعِنْسَانًا، حرف اصل فَعَسَّ ست.

تدخروج: ہفت ملحق بتدرج اول چون: نَحَلْبُ، دَوْم: تَفْلَسُ، سَوْم: تَمَكِّنُ، چہارم: تَحْوَرَّبُ، عَجْم: تَسْرُؤُ، عَشْم: تَنْشِطُ، بَطْم: تَفْلَسُ، المضاعف منہ التذبذب: جنیدین، مثال اَنْتَوَهُؤُ: فریاد کردن زن از ہجت حزن، ناقص التقلسی: کلاہ پوشیدن، مہوز العین التظانن: سر اقلندہ شدن، مہوز لام چون: تَرْمِيَاثُ السَّحَابَةِ اِذَا بَحِصَتْ لِلْمَطْعِي، مضاعف و مہوز اَنْتَكَأْتُ: بدول شدن. افعال: دو ملحق برائے اِحْرَنْجِمُ اول اِفْعِنْسَنُ دوم اِسْلَفِي و نزد مصنف دو باب دیگر اِحْلُوْدَ و اِحْشُوْشَتِ ملحق بہ اِحْرَنْجِمُ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لروم و مہالذ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید نعرہ فاتحہر اٰی صِنَّهٗ فَاَنْصَتْ، و فیہ مبالعہ و فِشْرَتُهُ فَاَقْشَعْرُ.

افعال: اگر کہے گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود جس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر ہائی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ ہی باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزید دو باب مشہور ست بآن تامل

افعال نیز آمده است اَلْاِجْلُوْا اذْ: شتاب رفتن، اِجْلُوْذٌ يَجْلُوْذُ اِجْلُوْا اذًا، والھعیال نیز آمده است، اِعْشَوْ سَبَّ يَعْشَوْ سَبًّا اِعْشَيْ سَابًا، وافعضلاء نیز آمده است چون: اِسْلَفْنٰی يَسْلَفْنٰی اِسْلَفًا.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ در بائی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، و ہنجین ہمزہائی دیگر کہ در اول مصدرہا، و امرہائے این بابہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، و نہ در مصدر، و نہ در ماضی، و نہ در امر.

فصل

بدانکہ چون ذہب را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبٌ بِهٖ ذَهَبٌ بِهَمَّا ذَهَبٌ بِهَمَّ ذَهَبٌ بِهَآ ذَهَبٌ بِهَمَّا

افعال: خاصیت این باب در جمال و لزوم ست چون: اِجْلُوْذٌ فِی السَّبْرِ اٰی اَسْرَعُ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چون: اِعْلُوْطٌ یعنی گروں شتر بہ نشت بر پشت او کہ عطف مجردش بمعنی تیز زدن و بیدی یاد کردن کسی را آمده است.

الھعیال: خاصیت این باب مبالغہ و قلب لزوم ست چون: اِعْشَوْ سَبَّبَ الْاَرْضَ اٰی صَاوِرَتْ ذَاتَ عَشِيْبَةٍ كَثِيْرَةً، و گاهی متعدی نیز می آید چون: اِجْلُوْا نَيْبَةً یعنی شیرین چہاشتم او را، و مطاوع فعل نحو: نَيْبَةٌ فَالْقَوْلُوْنَ اٰی عَطَفْتُمْ مَوَاقِفَ فَعَلٍ چون: اِجْلُوْا نٰی اٰی صَاوِرَةً اِجْلُوْا و موافقت فاعل چون: اِحْسُوْشٌ پو شیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند در انکہ این ہمزہ حرکت یا حرکت؟ بعض بسوے ثانی رفتہ اند: زیر انکہ اگر حرف بودے اور اور خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اور اور خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفتہ اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتناف تفضیصین. (مولوی انور علی) **تعدیہ کنند:** بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیار ست، گاهی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاهی باب فاعل می رنند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سبیل و قیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست کہ مصنف **ح** آنرا درین رسالہ مقدم کرده، و از جملہ فوئد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست برائے طریقہ بنائے فعل مجهول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کرده مجهول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، و مختار مجرد را موافق مفعول سالم بسم قائلہ مذکورہ نوشتہ و مفرد و مشبہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کرد ثلاثی مجرد را برائے مثال از ان کہ اصل ست و ابواب باقی را بر مقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُمْ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِنَا
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِه مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکه الف مفاعله و سین استفعال گاه باشد که فعل لازم را متعدی گردانند
 چون: سَارَ زَيْدٌ وَسَائِرُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکه بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی از اں

مختل می گردد، و در تشنیه مذکریه، شد و الف نگرید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتاد و التباس شنی بمفرد لازم آمد و آن مانع تعلیل است، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُوْهُ بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، یَقْتَوِيْنَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه یَقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ، و اصل مخاطبات یَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اَقْتَوِيَ اَقْتَوِيَا اَقْتَوُوا اَقْتَوَيْتَ اَقْتَوَيْتَا اَقْتَوَيْنِ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بتقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غایب و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غایب اگر یاء شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمد و چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در بنجاهم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه یَقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک الفتح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوْنَ اِقْتَوْنَ اِقْتَوْنَ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَرِ یا اِقْتَوْ وَاِقْتَوِی، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امر القیس:

قفا نبک من ذکرى حبيب و منزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکور بو او و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یائے محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَاتٍ مُقْتَوِيَاتٍ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ و بود، چون او بقاعده یَقْتَوِي یاء شد، و ضممه از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء با اجتماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضممه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ لُحْجِ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوَى مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةً مُقْتَوِيَاتٍ مُقْتَوِيَاتٍ، مُقْتَوَى در اصل مُقْتَوٍ و بود، او بقاعده یُقْتَوَى مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح او و اول، و در صیغه غایبه یاء الف شد و بس، و در متثنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، و در متثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر مُقْتَوِيَانِ متثنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ او یاء شد و یاء الف گشت. لقیف مقرون: الْأَخْوَاءُ؛ سیاه شدن، اصلش الْأَخْوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْأَقْتَوَاءُ؛ زیرا که لقیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام شد.

ماضی معروف: اِحْوَى اِحْوِيَا اِحْوُوا اِحْوَتْ اِحْوَيْنَا اِحْوَيْنَا اِحْوَيْنَا تا آخر، اِحْوَى در اصل اِحْوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِفْتَوَى و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در ثنیه او یاء شد و بس، چنانکه در اِحْوَيْنَا تا آخر، و در جمع مذکر و دو صیغه بعد او بعد قلب او بیاء و یاء بالف نیز افتاد، چنانکه در اِفْتَوُوا، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال او غام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِحْوَوَ او غام نگرید.

فائده: اِحْوَوَ بشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَوْتُ الْأَرْضَ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَحْوِي يَحْوِيَانِ يَحْوُونَ اِحْوَى و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمیر آن بما قبل بعد سلب حرکت اِزَانِ باجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در يَفْتَوِي يَفْتَوِيَانِ يَفْتَوُونَ و وجه عدم اعلال او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد و در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَحْوَوُونَ و اصل مخاطبات تَحْوُونَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُحْوَى يُحْوِيَانِ يُحْوَوُونَ تَحْوَوِي تَحْوَوِيَانِ تَحْوَوُونَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایب و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب درآمد نش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار ثنیه الف باجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در يُفْتَوِي مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته اصلاً؛ چه اصل اول تَحْوَوِينَ، و اصل ثانی تَحْوَوُونَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نقی بلیم: لَمْ يَحْوِرْ بِكسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بی "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوِرْ اِحْوِرْ يَا اِحْوِرْ و اِحْوِرْ اِحْوِرْ، در اعلال

اِحْوَاوْنَا اِحْوَاوْنِ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوُ وُ بود، و او اخیر بسبب آمدن و او زائد بر سوم جا و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در ششیمه و او بقاعده مذکور یاء شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن و وساکن التباس بمفرد لازم می آید و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوَا در اصل اِحْوَاوُ وُ وُ بود، و اولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء الف و الف باجماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَتْ و در اصل اِحْوَاوْنَا تا که در اصل اِحْوَاوْنَا بود بعد بر گردیدن و او یاء و یاء الف باجماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوْنِ تا آخر و او یاء شد، و بعد علت افعال الف گشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوُ وُ و اِحْوَاوَتْ بشدید و او مثل: اِحْوَاوُ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتْ اَلْاَرْضُ إِذَا اِخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: نَحْوَاوِي نَحْوَاوِيَّ نَحْوَاوَانِ نَحْوَاوَانِي نَحْوَاوَانِي نَحْوَاوَانِي تا آخر، نَحْوَاوِي در اصل نَحْوَاوُ وُ بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، همچنین و نَحْوَاوِي نَحْوَاوِيَّ نَحْوَاوَانِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلًا مخالف، پس اصل مخاطبه نَحْوَاوَانِي و اصل مخاطبات نَحْوَاوَانِي بعد افعال هر دو نَحْوَاوَانِي شدند. امر حاضر معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِنَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِنِي، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُ وُ بود، و او اخیر بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در ششیمه و جمع مؤنث بسبب افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از و او بعد نقل حرکتش بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله: اِحْوَاوِنِي اِحْوَاوِنَانِي اِحْوَاوِنَانِي اِحْوَاوِنَانِي اِحْوَاوِنَانِي، و در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

اعمال الف گشت. امر مجبول بانون ثقیله: لِشَحَوَاوَيْنَ لِشَحَوَاوَيَانَ لِشَحَوَاوَوْنَ لِشَحَوَاوِيْنَ
لِشَحَوَاوِيْنَ لِشَحَوَاوِيْنَ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چون ما قبل نون مذکور سوائے
چهار تشبیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود
نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت راضمه دادند، و در مخاطبه یا بے علامت را
کسر. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوِيْنَ اِحْوَاوُنْ اِحْوَاوِنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا
امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِيِي بقلب نون بالف در واحد مذکر،
و یوا و یاه در جمع مذکر و مخاطبه بحذف نون، و اعاده واو و یاه چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام
و نمی بر همین قیاس است امثلہ آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُشْحَوَاوِيَانَ
مُشْحَوَاوُونَ مُشْحَوَاوَاةُ مُشْحَوَاوِيَتَانِ مُشْحَوَاوِيَاتٍ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زلذ بر
سوم جائے فتح ما قبل یاه شد، و یاه در واحد و جمع مذکر و غایب بسبب حرکت و افتتاح ما قبل الف
گردید، و در اولین یاه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغنا یاه سالم ماند فقط. والله اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چوں فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله
سبحانه ووقفه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس الله سرہ السامی - توجہ افتاد، دیدہ شد کہ قلیلیہ ازاں قواعد
منظوم فرمودہ بعضی آن را غیر منسوخ گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تنظیم و تنقیح آن نگماشتہ لاجرم بعضی آیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعیننا
آورده شد، و در بعضی آخر تصرف بحسب امکان کردہ آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسوول أن ینفع ہما الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظها فهو هذا.

کلمات عرب سے قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
بچھو باللہ اتم اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اتم فعل اللہ اسم شکر	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود ورین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل ایننا است	حرف اصلی است با تو گویم راست

وانکہ چچ یک برابر نیست
 گر بود چخ حرف ما کہ چہار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں
 ہر کجا گروہ اسم و فعل پدید
 چہست داننی مجرد آن کلمہ
 در حرفی در آن بر اصل فزود
 حرفہائے اصول وقت شمار
 لیک در اسم پیش معنی سخ
 چخ حرفی بود ازاں تعبیر
 چون سہ حرفی بود شلائی دان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس
 لفظ اسم اے بشم و عقل و علم
 وہ بود ہیچو فلس و ہر دگر
 عضدست و اہل چو قفل و عیب
 چخ صیفہ بود رماعی را
 جعفر در ہم دگر برشن
 شد خماسی چہار صیفہ درست
 مہرش پس قد عمل و فرضیت
 در خماسی مزید شد بے شک
 زلڈش واں کہ چیز دیگر نیست
 لام را کن بقدر او تکرار
 می کن آن را بعینہ افزوں
 از مجرد بروں ہدای و مزید
 کہ حرفش بود اصول ہمہ
 در حساب مزید خواہد بود
 گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 میرسد حرفہائے اصل بہ چخ
 بجنہای کند صغیر و کبیر
 چار حرفی بود رباعی خوان
 فعل شش باصل و زیادہ برس
 چون شلائی بود مجرد ہم
 کف ہم فرش ازاں بشر
 حر و لگے عنق بطلب
 می کنم شرح تا شوی وانا
 پس قنطر است وز برج از بر کن
 کہ ازانہا سفر جبل است تخت
 یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 عضو فوط قبشرے مدرک

پس خزیمیل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشر
 چون شلائی ست فعلما در ماہ کہ بود در مجرد آن شش ماہ
 فعل یفعل است پس یفعل ماہ یفعل بضط آن نہ دل
 در شرف و صفت خلقتی دان در منع شرط حرف حلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال بزوز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ ماہ ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد از ان تفعیل وزیے آن مفائد بے قیل
 ماضی این سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزون افعال و افعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ از ان ہم یکت ست افعال
 چون رمائی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل دان کہ یکے حرف زائد ست در ان
 ور تاسل کنی در افعال ہست زائد دو بچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آن صیغہ را لقب متصل یر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
 ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرفی لفیف وارد نام

گر بود عین ولام مقرون است ہست مفروق گر دگرگون است
 ہربتائے کہ ہمزہ دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 ہست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزہ مذکور در مقابل فاش
 ور بود عین ہمزہ ماخوذ لام ہست مہموز عین لامش نام
 ور شلائی مضاعف آزا دان کہ بود عین ولام او یکٹ سان
 ور رباعی مضاعف آزا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزہ و تضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم ہست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بے شکافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صینا درین افعال چار وہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اثاثہاں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں وو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ شلائی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بندہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 در زغابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیگلین ز صیغنا الا
 در نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیگلین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بجز
 همزه باید بوفق آن مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر شلائی ست فاعل و مفعول
 در مزید است دزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکور
 حرکات شلاش گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 که چون آن را بحرف قبل دهند
 یا شلائی که زلدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 ہیں کہ مابعد اوچہ دارد حال
 ابتداء جز جمره ناید را ست
 اگر آزا بود ز ضمہ اثر
 ورنہ آزا بکسر کن موسوم
 چون مضارع کہ باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آن ز مفعول فتح شد دستور
 چون کہ بر حرف علت است گراں
 کہ بما قبل منقلب سازند
 وفق آن حرف علت مده کنند

بچو یدعو بقول باز یقال
 واو ویانیکه از سکون جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چوں ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چوں ز پے شود وارد
 پے دفع ثقلش ہمہ جا
 چوں دو ساکن فرا رسید بهم
 جائز است آنچه تا آنکه خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چوں فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء ہمیشہ بدل
 واو یاء چوں فراء رسید بهم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضعیض با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسره واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یری یتبع ہم بمثال
 در پے فتح بر زبان جاری ست
 بالف هست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الفے را کہ باشد از زائد
 می شود همزه چوں کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 در نباشد چنان بدانکہ صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 کہ نباشد عقیب ضم واقع
 بچو یدعی ویدعیان بہ مثل
 اولین با سکون بود مضمم
 در یکے دیگرے کنند اوغام
 رم یرم با و رمت در حسب است
 یوعل با وعلت مختلف است
 یاد گیرش کہ نصر ممنوع هست
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 صیغہ گروود باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در بیض حذف واو بسکین است
 یائ ساکن که ضمّه را عقب است همچو بوس بود منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چون هجبل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چون عدّه بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عدّ عدّه هجبل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 بیاء شود کسره فاء و بیاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چون دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است و در گز کسره فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزوم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل بقول بخواں در ضرب بعث لبع طبع بدان
 در سمع صنع صیغه مختلف است خف یخاف و خفت موثلف است
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یتقال جوکی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا طبع و مقول تساوی
 لیک در هر دو دا بدان فاعل هست مانند بالبع و قائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آزا جوگیت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود
 کسر عین از بود و آن واوی
 این بود حکم ماضی و غابر
 مفردش مگر بجزم موصوف است
 اواع یدعو دعوت در نصر است
 ارض ترضی رضیت در سماع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف
 اولش بامثال موزوں است
 ق یقی باوقیت در ضرب است
 اتج قوجی وجیت در سماع است
 و آن دگر قسم بوقت شمار
 اطو تطوی طویت چون رضی است
 دائر تشقیل بر کرانه رود
 گشته مانند یائی ملتاوی
 هم به مجهول و غیر آن دائر
 حرف علت ز صیغه محذوف است
 ارم یرمی رمیت در ضرب است
 اراع ترعی رعیت در منع است
 لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مرمی اگر دگر باشد
 همچو داع و داعی در همه حال
 گویمت نکته غریب و لطیف
 آخرش ناقص است معنون است
 ل لیلی باولیت در حسب است
 داند آنکه بعلم مستفیع است
 انا قصی پیش گیرد در هم کار
 ازو یروی رویت چون رمی است

بیان قواعد مضاعف

چون بیکساں دو حرف جمع شود و او دگر لازم الکلون نبود
 درج کردن نخت را دائم در دوم جائز است یا لازم
 چون گذشتی بماضیین ز چیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش مکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدَوْتْ اند در نصر است با فررت افر در ضرب است
 با مَسْتُ اَسُّ هم بشمار اے کہ در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمہ رواست
 از دو همزه چوں همزه دوین ساکن آید بهوش باش وین
 حرکت بین همزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمَّنْ اَوَمِنْ دگر اِنْدَب ایں سه مذکور امثال طلب
 حُذِّزْ اَحْذِذْ است وصل بدان ز سوال صیغہ امر خواں بدین منوال
 فعل مہوز گر بود معتل صیغہ را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه در اں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بجز ز اصل
 مصدر اجوفی ز استفعال
 عین مصدر فتاد از اعلال
 مصدر ناقص از بود تفعیل
 هست و تھے کہ منطبق آمد فاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء
 ہمزہ گردد بدل ز واو ز یاء
 در مضاعف شناس امر عجاب
 باز مختار ہمچنان انکار
 در مضارع اگر دو تاء آید
 غیر ہمزہ کہ هست در افعال
 ناقصات ہمہ حال
 یستقیم و یعین ہم یختار
 ہر یکے را بگردش اطوار
 غیر این چار را ممکن اعلال
 ہمزہ اش را میگویند اندر وصل
 استقامت اقامت از افعال
 عوضش تاء در آمد از دنبال
 ہست بر وزن تر جیہ بے قیل
 منقلب تائے افعال بطاء
 چو مقیم و تقیم وہم ایضا
 ہچو ارضاء ہچو استرضاء
 اشتباہ وصیغہ مثل محاب
 کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 چوں یکے را بستگنے شاید
 ہمہ در درج می کنش اخلال
 چوں مجردش شناس در اعلال
 باز ینقاد گیر آخر چار
 بر توأمین اجوف است مدار
 چوں صحیحش شمار در ہمہ حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است
 بر شمارم ازان صفت امثال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن
 مشترک ہست در اناث و رجال
 مصدر میمی وزمان و مکان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان
 ہچو موضع بخوا تو لفظ مثال
 در مزید است حال او در یاب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب
 افعال وصف خوان ز لون و عیب
 یک افعال بمعنی تفضیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند
 ہچو ضروب یواو منقلب است
 کش شبہ کنند با افعال
 چون ذلول و جبان و صعب و خشن
 لفظ علام ہم فروق و طوال
 از مجرد نباشد یکت سان
 از دگر بر وزان مشرب دان
 ہچو مرئی ز ناقصش ہمہ حال
 مثل مفعول باشد از ہر باب
 اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 مثل ضلّاء مؤنثش بے زیب
 ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 چون جرح بنا کن از آفات
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 صرعہ آن کہ پہلوان گلند

یادداشت

مكتبة البشيري

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المعنى
الفوز الكبير	منن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفناح	المعرفة
فروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل المحر
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نحة الفكر

هداية النحو مع التلامذة والتمارين

منن الكافي مع مختصر الشافعي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للدرمدي	الصحیح للبخاری
	شرح الحامی

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحیح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الحلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

البيان في علوم القرآن

المسنند للإمام الأعمش

الهدية السعيدية

القطبي

تيسير مصطلح الحديث

شرح التهذيب

تعريب علم الصيغة

البلاغة الواضحة

ديوان المتنبي

النحو الواضح (مبدئية ٢٠١٤)

تفسير البيضاوي

الحسامي

شرح العقائد

أصول الشافعي

نقحة العرب

مختصر القدوري

بور الإيضاح

ديوان الحماسة

المقامات الحريرية

آثار السنن

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lissan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Liesan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H Binding)

Muntakhab Ahdaes (German) (H Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam (French) (Coloured)

مکتبہ التبلیغی

طبع شدہ

تیسیر بہنطق	قاری زبان کا آسان قاعدہ
جاریح اسلام	علم الصرف (اولین، دومین، تیسریں)
بہشتی سوہر	تسبیل الہندی
فوائد کبیر	جموع النظم مع جدول ادریہ مستوف
علم الفو	عربی کا معلم (اول، دوم، تیسریں)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
نوحیہ	صرف صیر
تعلیم العقائد	تیسیر الاایات
سیر الصحابیات	نام حق
کریم	فصول اکبری
پند نامہ	میزان و منتعب
سج سورۃ	نماز مدخل
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (پہلا / دوا)
آسان نماز	عم پارہ دہری
منزل	عم پارہ
	تیسیر الہندی

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مدارج لسان القرآن (اول، دوم، تیسریں)

زیر طبع

نکتل قرآن حاقظی ۵ اسطری
بیان القرآن (مکمل)

رتکین مجلد

تیسیر عثمانی (۲۰ جلد)
خطبات الاحکام نوحات العام
حسن حصین
الحزب الاعظم (تیسریں حصہ پر مکمل)
الحزب الاعظم (دوئیں حصہ پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، تیسریں)
معلم النجاشی
فضائل حج
فضائل نبوی شرح شکل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (نئی طبع)
بہشتی زیور (مکمل)

رتکین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاموال فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الجماد (تیسرا لگانا) (پہلا ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (تیسریں حصہ پر مکمل)
معمین القلند	الحزب الاعظم (دوئیں حصہ پر مکمل)
معمین الاموال	عربی زبان کا آسان قاعدہ